Prijs van dit nummer 7,50 euro

Van wie is het landschap? – **de AS** 203

VAN WIE IS HET LANDSCHAP?

DE AS 203

de AS

anarchistisch tijdschrift
opgericht in 1972 door Hans Ramaer en Wim de Lobel

47ste jaargang, nummer 203, voorjaar 2019.
De AS is een uitgave van Stichting de AS en verschijnt in drie of vier afleveringen per jaar (in totaal minimaal 190 blz.).
ISSN: 0920-3257.
Jaarabonnement: 21,50 euro; buiten Nederland 27,50 euro. Nieuwe abonnementen gaan in met de eerstvolgende editie, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Abonnementen worden jaarlijks automatisch verlengd, behalve als vóór 1 december schriftelijk (bijv. per e-mail) is opgezegd.
Betalingen: (IBAN:) NL02 TRIO 0198 0821 50; (BIC:) TRIONL2U
t.n.v. Stichting de AS.
Bestellen los nummer: www.tijdschrift-de-as.nl/losnummer
Bestellingen en adreswijzigingen: administratie@tijdschrift-de-as.nl
Druk: JUIST! Druk & Print, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
E-mail administratie: administratie@tijdschrift-de-as.nl
E-mail redactie: redactie@tijdschrift-de-as.nl
Redactie: Boudewijn Chorus, Marius de Geus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Martin Smit (eindred.), Rymke Wiersma (eindred.), Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Cees Bronsveld, Emma Honig, Roger Jacobs, Joke Kaviaar, Weia Reinboud (fotografie).
Weblog: http://libertaireorde.wordpress.com
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin een redactioneel standpunt wordt weergegeven.

GROETEN UIT GRIEKENLAND

Langs het strand gewandeld
’t Was een dag van
dansende golven
Van ’t bruinen van
bleke bast en boezem
Van de verleiding

Tenen in ’t schuim en
in ’t water
Een duik en dan
achter een rots

De geur van verrotting
Vergooide visvangst?

Planken hout
Versplinterd en verweerd
liggen stukgeslagen

De zee toont zich
een woesteling
Maar ’t was niet de zilte
die wreed was

De overstekelingen
Aangevreten en aangespoeld
Waren vluchtelingen

De lijken zijn
in plastic zakken
geritst en gelabeld

Grens Griekenland

Van de planken
bouwden wij
vakantiegangers
diezelfde avond
een kampvuur.

Joke Kaviaar

Uit: *Vuile wapens, schone handen*, Uitgeverij Troje, Amsterdam 2016

LANDSCHAPSIDEALEN

Marius de Geus & Jaap van der Laan

In de AS *138/139,* De verloedering van het landschap*, werd al eerder ingegaan op de veranderingen die het Nederlandse en Belgische landschap ondergaan hebben. Dit nummer gaat in op de aard van deze veranderingen en met name op de vraag wie hier iets over te zeggen heeft.*

Wie door ons land wandelt, fietst, met de trein reist of autorijdt, zal ontdekken dat het landschap geleidelijk 'onttoverd' is geraakt. Het traditionele landschap met heggen, hagen, houtwallen, bosjes, weidegebieden en aaneengesloten bossen, is al in de vorige eeuw geleidelijk verdwenen en heeft plaatsgemaakt voor een vergaande uniformering en een rationele, rechtlijnig-geometrische indeling van het land.

Door de opkomst van de industrialisering vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw zijn de stedelijke gebieden in ons land sterk uitgebreid en is de wilde natuur steeds meer teruggedrongen. Dit is een negatieve ontwikkeling waarop radicaal kritische denkers als William Morris in Engeland en Henry David Thoreau in Amerika in de tweede helft van de negentiende eeuw al hebben gewezen. Zo bekritiseerden Morris en Thoreau op felle wijze de komst van de vele spoorlijnen in hun leefomgeving, die werden gebruikt om snel en efficiënt grondstoffen en goederen te kunnen vervoeren en die ter plaatse – door de inzet van stoomtreinen – veel luchtvervuiling veroorzaakten.

Ook het steeds snellere vervoer van personen van de ene naar de andere plaats heeft ingrijpende gevolgen gehad voor de ontwikkeling van het landschap. Er zijn in de vorige eeuw vele autosnelwegen aangelegd vanwege de toenemende behoefte aan snelle verplaatsingen en mobiliteit. Werknemers zijn (mede daardoor) steeds verder af gaan wonen van de plekken waar zij werkzaam zijn en ook groeide de behoefte van de burgers om elders te kunnen consumeren en recreëren. Door de toenemende mobiliteit en 'vrije tijd' zijn Nederlandse burgers verder en sneller gaan reizen. Dit leidde weer tot een verdere toename van het aantal spoorlijnen en snelwegen.

VERSCHRALING

Een andere factor die heeft meegespeeld bij de aantasting van het Nederlandse landschap is de bevolkingsaanwas. Op dit moment wonen er in ons land ongeveer 17,3 miljoen mensen en in het komende decennium wordt een verdere groei naar tussen de achttien en twintig miljoen mensen verwacht. Deze bevolkingsuitbreiding heeft in combinatie met het feit dat mensen in steeds ruimere huizen zijn gaan wonen en meer personen alleen wonen dan vroeger, geleid tot een groot ruimtebeslag door de bouw van nieuwbouwwijken en op elkaar gepropte torenflats. Dit heeft niet alleen veel 'grootstedelijke vervreemding' in de hand gewerkt, maar heeft ook de ruimte voor de oorspronkelijk voorkomende natuur, zoals 'wilde landjes' en weidse grasgebieden (denk aan 'Het groene hart'), aangetast.

Wie in de Randstad woont, moet steeds

verder wandelen of fietsen om op een vrije dag aan de randen van de steden te geraken. Nabij Den Haag, Utrecht, Rotterdam en Amsterdam zijn er vele eenvormige woonwijken gebouwd, waardoor de ruimte voor de natuur is afgenomen en het meer moeite kost om een landelijk gebied te bereiken.
Daarnaast zijn er aan de randen van vele steden uitgestrekte industrieterreinen gebouwd en zijn er gigantische witgrijze hallen neergezet. Niet alleen voor productie van goederen maar ook voor opslag en distributie. Dit vernietigde niet alleen het traditionele cultuurlandschap en leidde tot een ecologische verschraling en verarming, maar het verhoogde ook de 'lelijkheid' van het landschap.

CULTURELE IDENTITEIT

In hun voorwoord van de leerzame bundel *Landschap in meervoud* geven Jan Kolen en Ton Lemaire aan dat elk landschap de spiegel vormt van de samenleving die het bewoont. Volgens hen reflecteert het huidige Nederlandse landschap dan ook het wezen en de richting van de contemporaine maatschappij.[1]
In hun bundel benadrukken zij twee andere culturele aspecten van het landschap: 'het landschap als aanknopingspunt voor het collectieve geheugen en als domein van onze *lieux de memoire*. Het landschap is daarmee een belangrijke ruimtelijke voorwaarde voor onze noties van culturele identiteit. Mensen zijn nu eenmaal ruimtelijke wezens, die er – in ieder geval tot voor kort – behoefte aan hadden om zich als gemeenschap te oriënteren op benoemde plaatsen die de neerslag zijn van een gedeelde traditie.'[2]
En bovendien bestaat er volgens Kolen en Lemaire de emotionele en psychologische dimensie van het landschap. Dit is 'de betekenis van het landschap voor het gevoel en de herinnering van het individu. In deze zin is het landschap de concrete ruimte waaraan men zich hecht omdat men erin geboren en opgegroeid is of langere tijd woont.'[3] De consequentie is dat vele mensen gebukt gaan onder de grootschalige veranderingen van de landschappen van hun jeugd, hetgeen bij hen leidt tot een gevoel van vervreemding en desoriëntatie.[4]

UTOPISCHE LANDSCHAPPEN

In dit nieuwe *AS*-nummer ligt de nadruk op de bovengenoemde 'culturele dimensie' van het landschap. Vanuit dat perspectief zullen meerdere vragen de revue passeren. Wat is het ideale landschap volgens een aantal bekende utopisten? Welke visie formuleert de prominente libertaire denker Murray Bookchin over landschappen? Van wie is het landschap en wie bepaalt er hoe het landschap eruit moet zien? Wat is in ons land de stand van zaken van het idee van stadsland- en/of -tuinbouw?
En wat is de samenhang tussen landschap en de daarmee gepaard gaande toe-eigening van de grond? Tot slot is in het licht van de stelling van Aldous Huxley dat 'Landscapes can really remind people of who they are' aan alle redactieleden van *de AS* gevraagd om een beknopt antwoord te geven op de vraag: Wat is je favoriete landschap en waarom?[5]

NOTEN

(1) Jan Kolen en Ton Lemaire, *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw*, Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht 1999, p. 20. – (2) Ibid. – (3) Ibid. – (4) Ibid. – (5) Ontleend aan Aldous Huxley, *Island*, Panther books, Londen 1989, p. 213.

VAN WIE IS HET LANDSCHAP?

Marius de Geus

Landschappen zijn in het verleden voortdurend aan veranderingen onderhevig geweest. Oude bossen werden gekapt, veengebieden afgegraven, land werd gewonnen door dijken aan te leggen en stukken water in te polderen. In een eerder artikel over 'ideale landschappen' in de AS *138-139 kwam al uitgebreid aan de orde dat kritische auteurs als Henry David Thoreau, William Morris, Aldous Huxley en Murray Bookchin zich ernstig zorgen maakten over deze ingrijpende ontwikkelingen op het vlak van de natuur en het landschap.*
Dit werpt de essentiële vraag op wie het landschap eigenlijk in bezit heeft. In concreto: van wie is het landschap en wie mag bepalen en bestemmen hoe het landschap er uit dient te zien? Wie heeft in onze moderne, gelaagde en ingewikkelde maatschappij het recht op zeggenschap om mee te mogen bepalen hoe het Nederlandse landschap zich in de nabije en verre toekomst moet ontwikkelen?

INDUSTRIEPARKEN

De laatste tientallen jaren zijn veelvuldig kaarsrechte nieuwe snelwegen aangelegd en oude bossen, heggen en houtwallen verwijderd. Er worden jaarlijks grootschalige moderne woonwijken gebouwd, waar vroeger de ongetemde natuur en de wildernis overheerste. Er worden nabij beschermde natuurgebieden aanzienlijke vakantieparken uit de grond gestampt en afgravingen gedaan om grondstoffen zoals zand en mergel te kunnen delven. En er worden achter elkaar torenhoge flats gebouwd aan de randen van de steden, waar vroeger weilanden, geriefbosjes en groene hagen te vinden waren.
Er worden ook steeds meer eenvormige industrieparken aangelegd met grote magazijnen en werkplaatsen op stukken land die oorspronkelijk onaangetast waren en waar tal van dieren in vrijheid leefden. De uit hun krachten gegroeide grijs-witte blokkendozen op deze terreinen doen zeer aan de ogen van de passanten. Maar hoe legitiem zijn deze ingrepen en wie hebben er idealiter het recht om dergelijke grootschalige wijzigingen in het landschap aan te brengen?

GOD ALS EIGENAAR

In de eerste benadering, die werd verdedigd door de meeste zestiende- en zeventiende-eeuwse filosofen, zijn de aarde en het landschap van God. In de zeventiende eeuw is het de Engelse politiek-filosoof John Locke (1632-1704) die in eerste instantie stelde dat de aarde en de natuur aan God toebehoren. Maar later in zijn leven wijzigde hij van opvatting over dit onderwerp.
Locke blijkt aan de basis te staan van grensverleggende liberale denkbeelden over leven, vrijheid en eigendom en legitimeert de ongelimiteerde accumulatie van grond en rijkdom door particuliere bezitters. In zijn *Two Treatises of Government* (1689) beargumenteert de zwaar gelovige Locke aan het begin dat God de eigenaar is van de natuur en pas op een later moment de aarde aan de mens heeft 'uitgeleend' voor gemeenschappelijk gebruik.[1]
In deze christelijke visie blijft het landschap het eigendom van God en moet

de mens als een goed 'rentmeester' met de grond en het landschap omgaan. Dit betekent dat onnodige beschadiging en aantasting van de natuur en het landschap voorkomen moeten worden en dat er verstandig en behoedzaam met het van oorsprong 'goddelijke' landschap moet worden omgegaan. De reden is dat God de aarde heeft geschapen als een overvloedige bron van natuurproducten en hulpbronnen, en dat de natuur en het landschap daarom bescherming verdienen.[2]

JOHN LOCKE

Volgens de tweede benadering zijn natuur en landschap van de individuele eigenaar. Volgens Locke mogen individuen volop gebruik maken van de aan hen door God uitgeleende landerijen en landschappen. De mensen kunnen zich de producten van de aarde toe-eigenen door zich lichamelijk in te spannen en hun arbeidskracht te 'vermengen' met de natuur.[3]

Volgens de door de rede ingegeven 'Natuurwet' is het in beginsel aan de mens toegestaan producten uit de natuur te verzamelen, mits er voldoende van goede kwaliteit voor anderen overblijft en men deze gebruikt voordat zij kunnen 'bederven'. In het geval van landerijen geldt de volgende regel voor het kunnen verkrijgen van grond: 'Zoveel land als een man kan bewerken, verbeteren en cultiveren en er het product van kan gebruiken, zoveel is zijn eigendom.'[4]

Door de uitvinding van het geld komt echter volgens Locke de belangrijke theoretische voorwaarde te vervallen dat de mens alleen zoveel land mag bezitten als hij kan bewerken, aangezien geld niet kan 'bederven' (zoals de gewassen en vruchten die van het land komen). De boeren kunnen de bederfelijke producten die zij zelf niet voor zichzelf en hun familie nodig hebben op de markt 'verhandelen' voor geld dat in beginsel onbeperkt houdbaar is.[5]

Opvallend genoeg is het pas vanaf de uitvinding van het geld, volgens Locke aan iedereen toegestaan zich onbeperkt land toe te eigenen. Dit vanuit de gedachte dat dit veel meer waardevolle producten oplevert en het de economische welvaart zal vergroten.

Het was volgens Locke geen enkel probleem dat op een gegeven moment al het land verdeeld zou zijn, omdat de mensen altijd nog konden uitwijken naar het grote lege land Amerika. Zijn eigendomstheorie legitimeert het koloniseren van 'lege' gebiedsdelen omdat volgens hem de 'oorspronkelijke' bewoners (de Indianen) het land zelf niet bewerken en zich derhalve de grond niet echt hebben toegeëigend. Zijn veronderstelling is dat de rationeel ingestelde westerse mens door de lege landerijen en wilde plekken elders 'in gebruik te nemen', de rechtmatige eigenaren ervan wordt en deze geheel aan hun wil mag onderwerpen.[6]

In de visie van Locke is een van de centrale functies van de staat deze eigendomsrechten juridisch vast te leggen en de bezitters van grond te beschermen tegen eventuele aanspraken van anderen. Het idee dat het land in bezit kan worden genomen en dit eigendom de eigenaar een controle- en bestemmingsrecht verschaft over het land en het landschap, vormt een van de centrale grondslagen van de liberaal-democratische maatschappij. Sindsdien vormt het recht om eigendom te verwerven, te beschermen en naar eigen inzichten over dat eigendom, in casu het landschap, te kunnen beschikken, een van de belangrijkste vooronderstellingen van de westerse beschaving.

ARNE NAESS

In de derde visie is het landschap van zichzelf. Dit perspectief werd uitgewerkt door de invloedrijke Noorse ecofilosoof Arne Naess (1912-2009) in diens boek *Ecology, Community and Lifestyle* uit 1989. Het centrale uitgangspunt van het denken van Naess is dat zelfontplooiing (self realisation) de hoogste norm is. Hieronder verstaat hij niet een puur individualistische en alleen op eigen belangen gerichte 'egorealisatie', maar een met de belangen van anderen verenigbare persoonlijke ontwikkeling.

Naess verbindt individuele menselijke ontplooiing met die van de aarde als geheel. De notie van zelfontplooiing wordt door hem verder ontwikkeld in de richting van 'identificatie', het 'één-worden' van de mens met andere levensvormen in de natuur. Hij gaat daarbij uit van een universeel en gelijk recht om te groeien en te bloeien en van de 'intrinsieke waarde' van alle levensvormen: volgens hem heeft de natuur een eigen, zelfstandige waarde en betekenis.

Naess bestrijdt het idee dat alleen de mens het recht heeft op zelfverwerkelijking. Hij wijst op de onderlinge afhankelijkheid en de symbiotische verhoudingen binnen ecosystemen, waarvan alle onderdelen voordeel hebben.[7] De bevindingen van de ecologie tonen volgens hem het belang aan van saamhorigheid en samenwerking tussen verschillende levensvormen. Hier borduurt hij voort op een stelregel van Immanuel Kant: 'Men mag nooit een ander persoon alleen als een middel gebruiken', en formuleert hij de regel 'Men mag nooit enig levend wezen alleen als een middel gebruiken'[8]

Wie de natuur en het landschap op louter instrumentele wijze benadert, wordt onverschillig en zal geneigd zijn te weinig zorg te besteden aan de belangen van de omringende levensvormen. De natuur en het landschap zijn er volgens deze redenering niet alleen om te 'gebruiken' door de mens, maar hebben een eigen betekenis die los staat van de waarde die mensen er aan toekennen. Naess stelt: 'Deze voorstellen suggereren dat het toekennen van waarde aan dieren, planten, landschappen en wildernissen, onafhankelijk van hun verhouding tot het menselijk nut of voordeel, een filosofisch legitieme procedure is. Het alleen toekennen van waarde aan de mensheid is een vorm van antropocentrisme die niet filosofisch houdbaar is.'[9]

De visie dat het de taak van de mens is om de natuur en het landschap te onderwerpen en te beheersen, wordt door hem op felle manier aangevallen. In deze denkwijze wordt de 'eenheid' tussen mens, natuur en landschap ontkend en wordt uitgegaan van gewelddadige vormen van overmeestering van de natuur door diezelfde mensheid. Verwijzend naar de principes van Mahatma Gandhi over geweldloosheid, pleit Naess voor een wezenlijk andere houding ten opzichte van de natuur en het bestaande landschap: een van respect, gelijkwaardigheid, betrokkenheid en liefde.[10]

STAKEHOLDERS

In het vierde perspectief is het landschap eigendom van de 'gebruikers'. Het land en het landschap zijn niet van de 'juridische eigenaar', maar van de degene die er dagelijks werkzaam is en op deze manier voorziet in zijn of haar levensbehoeften. Het is degene die de

natuur en het landschap voor de eigen doelen 'gebruikt', die mede het recht heeft om de natuur en het landschap in te richten en erover te beslissen, aangezien deze personen een duidelijk belang hebben bij het zorgvuldig omgaan met de natuurlijke leefomgeving, oftewel direct 'betrokkene' en 'stakeholder' zijn.
Het lastige dilemma in dit geval is echter dat alle personen die natuur en landschap 'gebruiken', zowel een belang hebben op de korte termijn om zoveel mogelijk gewassen en andere producten uit de natuur te halen, en tegelijkertijd een lange termijn belang hebben om dit dan wel op een zorgvuldige en duurzame manier te doen.
Alleen wanneer zij op de laatste manier handelen, kunnen zij werkelijk langdurig en productief van het land gebruikmaken, zonder de grond nodeloos uit te putten of het landschap onomkeerbaar te beschadigen. De twee genoemde belangen zullen vaak op gespannen voet met elkaar staan en niet altijd een gunstig resultaat voor de natuur en het landschap opleveren. De verleiding om vooral de korte termijn belangen (snel geld verdienen en veel winst maken) na te streven is in praktijk van alledag levensgroot aanwezig.

CONSUMENTEN

Volgens de vijfde zienswijze is het landschap van de 'consumenten' ervan. Hier is de bepalende redenering dat de natuur en het landschap eigendom zijn van hen die regelmatig de natuur en landschap bezoeken en 'consumeren'. Het landschap is in dit geval niet in het bezit van de strikt juridische eigenaar maar van de gewone burger, omdat deze als wandelaar, fietser of bijvoorbeeld paardrijder regelmatig van de natuurlijke schoonheid van het landschap weet te genieten.
De burgers kunnen genoegen en plezier aan de natuur en het landschap ontlenen door de verwondering en ontspanning die zij keer op keer in de gezonde buitenlucht ervaren.
Zij zijn voor hun recreatieve behoeften voor een groot deel afhankelijk van de rust, afleiding en schoonheid die van het landschap uitgaan. Men kan volhouden dat hun lichamelijke en geestelijke gezondheid voor een groot deel afhangt van het kunnen genieten van de natuur en het landschap, en dat dit voldoende reden is om hen het recht te geven om natuur en landschap mede te bepalen en te bestemmen.

DE GEMEENSCHAP

Volgens de zesde en laatste beschouwing is het landschap van de gemeenschap als geheel. In deze visie heeft een individuele eigenaar of gebruiker slechts een beperkt belang en derhalve een gelimiteerde beschikkingsmacht over het land en het landschap. Deze redenering is onder meer terug te vinden bij de anarchistische denkers Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), Michael Bakoenin (1814-1876) en Peter Kropotkin (1842-1921).
In zijn *The Conquest of Bread* (1892, vertaald als *De verovering van het brood*) analyseerde Kropotkin de kapitalistische productieverhoudingen. Het systeem van privé-eigendom van de productiemiddelen leidde tot grote rijkdom voor een kleine groep, uitbuiting en armoede voor de massa, en daarmee tot een toenemende sociale ongelijkheid en onrechtvaardigheid. Deze situatie viel volgens hem niet te verdedigen. De bezittingen van de mens, zoals wegen, bruggen, steden, het (boeren)landschap en dergelijke, waren volgens hem het resultaat van de inspanningen van vele voorgaande generaties en niemand was in staat om zijn of haar bijdrage aan de rijkdom van de wereld aan te geven. Kropotkin stelt: 'De productiemiddelen vormen het collectieve werk van de mensheid, het product dient het collectieve eigendom van het ras te zijn. Individuele toe-eigening is noch rechtvaardig noch nuttig. Alles behoort aan allen. Alle dingen zijn bestemd voor alle mensen, aangezien zij er behoefte aan hebben, omdat alle mensen er naar hun vermogen aan gewerkt hebben om deze voort te brengen, en omdat het onmogelijk is om uit te maken wat een ieders bijdrage is geweest aan het produceren van de rijkdom van de wereld.'[11]
Op basis van deze argumentatie wordt duidelijk dat volgens Kropotkin zowel het land als het landschap tot het collectieve eigendom behoren. Ook het landschap is het gevolg van de eeuwenoude veranderingen en bewerkingen die door onze vele voorouders zijn aangebracht. Zij hebben immers gezamenlijk dijken aangelegd, heuvels afgegraven of grote en kleine landerijen geschikt gemaakt voor cultivering. Wat geeft dan de hedendaagse individuele eigenaar het recht om het desbetreffende landschap volledig te mogen claimen en bepalen?
Zo is het Nederlandse cultuurlandschap het gevolg van jarenlang ploeteren en het verrichten van allerlei ingrepen, terwijl de concrete inbreng van de huidige, 'officiële' juridische eigenaren slechts kortstondig en onbetekenend is. Per slot van rekening heeft de moderne eigenaar zijn of haar land en landschap veelal verkregen door overerving of door het aankopen van de grond, maar niet omdat hij of zij er zoveel tijd, aandacht en energie in heeft gestoken.
Deze scherpe kritiek van anarchistische denkers zoals Proudhon, Bakoenin en Kropotkin heeft velen de ogen geopend. Desondanks is de liberale eigendomsvisie van John Locke en zijn idee over wie de bestemmingsmacht over het land en het landschap moeten hebben nog altijd dominant. De eigendomsvisie van Locke is inmiddels in zo sterke mate door de westerse beschaving 'verinnerlijkt', dat het recht om eigendom te verwerven, te bezitten, te beschermen en er naar eigen inzicht over te kunnen beschikken, binnen onze samenleving bijna als een nieuwe 'Natuurwet' wordt beschouwd.

NIEUWE RICHTING

Er is echter veel voor te zeggen om het onderwerp van eigendom en zeggenschap over de natuur en het landschap kritisch te overdenken en verregaand aan te passen in de richting van de laatste vier algemene opvattingen en perspectieven die hierboven werden besproken, te weten: a) het idee dat de natuur van zich zelf is, b) dat de gebruiker van het land een deel van het bestemmingsrecht dient te krijgen, c) dat de consument het recht moet hebben om natuur en landschap mede te bestemmen, en d) dat de gemeenschap de uiteindelijke zeggenschap over de natuur en het landschap moet ontvangen.

ARGUMENTEN VOOR EN TEGEN

Welke argumenten pleiten tegen de eerste twee opvattingen? Dat natuur en landschap van God zijn, en de visie dat zij toebehoren aan degene die het land intensief bewerkt of door overerving dan wel het aankopen de juridische eigenaar is? En is het overtuigend dat in de nabije toekomst de natuur en het landschap inderdaad dienen op te opschuiven in de richting van het uitbreiden van de beslissings- en bestemmings-

rechten, redenerend vanuit de principes dat natuur en landschap van zichzelf zijn, of van de gebruikers, de consumenten of de collectieve gemeenschap?
Over de stelling dat natuur en landschap aan een alwetende en oppermachtige God toebehoren kan ik kort zijn. Dit is louter een kwestie van geloof en van godsdienst, waar ieder mens een eigen subjectieve mening of overtuiging over heeft. Daarnaast bestaan er nog altijd geen objectieve en harde wetenschappelijke bewijzen voor de juistheid van deze, mijns inziens verouderde en achterhaalde stellingname.
De tweede, liberale eigendomsvisie is al in de achttiende eeuw door meerdere politieke filosofen aangevallen. Zo heeft Jean Jacques Rousseau (1712-1778) al in 1755 in zijn vermaarde *Vertoog over de ongelijkheid* (*Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes)* een nietsontziende kritiek geschreven op de stelling van John Locke dat de verdeling van grond in particulier eigendom gerechtvaardigd is. Rousseau meent dat de particuliere toe-eigening van grond de natuurlijke ongelijkheid bevordert en de verschillen tussen de mensen in kracht en intelligentie steeds sterker doet voelen. De sterksten en handigsten in de samenleving weten hun rijkdommen steeds meer te vergroten.[12]
Rousseau laat zien dat de staat door de gevestigde burgers is opgericht om hun eigendom en zeggenschap over het land en het landschap te kunnen beschermen. Voortaan legitimeren de officiële wetten en het recht de ongelijkheden in eigendomsverhoudingen en de daaruit voortvloeiende verschillen in welvaart en bestemmingsmacht van de leden van de maatschappij.
Rousseau verwerpt dan ook in zijn *Vertoog over de ongelijkheid* met grote overtuigingskracht Locke's verdediging van een maatschappij waarin de eigenaren van de grond het recht hebben op de producten ervan en de macht bezitten om de natuur en het landschap naar eigen voorkeur in te richten. Hij concludeert: 'Jullie zijn verloren als jullie vergeten dat de vruchten van de aarde van iedereen zijn en dat de aarde van niemand is.'[13]
Een ander gevaar van de visie op toe-eigening van Locke is dat de individuele eigenaar van de grond geneigd zal zijn om aan diens individuele voorkeuren en belangen de voorkeur te geven boven het belang van de gemeenschap. De eigenaar zal vooral belangstelling hebben voor het verhogen van het rendement en het maken van meer winst. Dit zal bijvoorbeeld leiden tot het vroegtijdig kappen van bomen en het uitputten van de grond, omdat het korte termijn belang zal prevaleren boven de lange termijn belangen.

TRANSITIE

De bovengenoemde kritiek maakt korte metten met het idee van de rechtvaardigheid van individuele toe-eigening van land en landschap, en maakt duidelijk dat er veel eerder een transitie zal moeten plaatsvinden in de richting van de gedachte dat het landschap van zich zelf is, dat er veel is te zeggen voor de uitbreiding van het idee dat de gebruiker en de consument meer rechten moeten krijgen, en dat uiteindelijk het landschap en de natuurlijke omgeving aan de gemeenschap toebehoren.
De minder bekende maar innovatieve zienswijze dat het landschap ten principale van zichzelf is, wordt geleidelijk al steeds meer erkend, bijvoorbeeld wanneer wij het hebben over aloude natuurgebieden en de grote stukken wildernis die op deze aarde nog altijd voorkomen. Voor deze gebieden wordt door wetenschappers, beleidsmakers en landschapsbeheerders al steeds breder aanvaard dat de natuur en het landschap een intrinsieke waarde bezitten. Om die reden dient in die gebieden het zogenaamde 'hands off'-principe te gelden: de mens moet afzien van het interveniëren in dit soort oerbossen en wildernissen.

INTRINSIEKE WAARDE

Dit is ook de lijn van denken die in de laatste decennia langzaam is doorgedrongen tot de politieke en bestuurlijke beleidsmakers in Nederland. Wie de recente beleidsnota's over natuurbeheer en landschap in ons land bekijkt, zal regelmatig de term intrinsieke waarde langs zien komen. Het is niet voor niets dat in ons land verschillende natuurorganisaties onder leiding van Natuurmonumenten hebben bevorderd dat het begrip 'intrinsieke waarde' van natuur is opgenomen in de nieuwe Wet Natuurbescherming uit 2017.

GEBRUIKER EN CONSUMENT

Er bestaan aannemelijke redenen om de rechten van de gebruiker en de consument verder te vergroten. Wat de gebruikers betreft, kan men er niet omheen dat zij goed op de hoogte zijn van de algemene toestand van de natuur en het landschap. Omdat zij er dagelijks vertoeven of in werkzaam zijn, hebben zij meer inzicht in de vele fundamentele aspecten van het natuur- en landschapsbeheer. Eveneens moet er in de nabije toekomst meer rekening gehouden worden met de belangen van de burger als 'consument' van de natuur.
De elementaire reden hiervoor is dat consumenten die als wandelaar, fietser of ruiter kunnen genieten van de natuur en het cultuurlandschap, een zelfstandig recht toekomt op inspraak en zeggenschap. Tenslotte zijn zij direct betrokkenen en zijn ze voor hun fysieke en psychische gezondheid voor een groot deel afhankelijk van de toestand van de landschappelijke omgeving: de ons omringende natuur en het landschap als noodzakelijke voorwaarden voor de mens om lichamelijk en geestelijk gezond te blijven.

DE GEMEENSCHAP BEPAALT

Er zijn eveneens overtuigende argumenten die aangeven dat uiteindelijk de gemeenschap het recht moet hebben om het landschap te bepalen en te bestemmen. Het ligt voor de hand dat de overkoepelende gemeenschap meer oog zal

hebben voor de intrinsieke waarde van de natuur en het landschap dan een individuele en liberale eigenaar. De burgers en de hen vertegenwoordigende organisaties zoals Natuurmonumenten, Natuur & Milieu, en Milieudefensie, hanteren een aanmerkelijk breder perspectief en houden consequenter rekening met het algemene belang en met name ook met de kwetsbare belangen van de toekomstige generaties.
De voorgaande beknopte analyse van argumenten voor en tegen maakt duidelijk dat het recht op zeggenschap en bestemmingsmacht over natuur en landschap in de toekomst veel evenwichtiger verdeeld zal moeten worden: tussen de gebruikers van natuur en landschap, de burgers die consumenten zijn (de recreanten, wandelaars, fietsers, enzovoort), en de collectieve gemeenschap. De maatschappij als geheel heeft de fundamentele taak om te waken over het algemene belang en in het bijzonder ook de belangen van de toekomstige generaties. Dit zijn belangrijke lessen voor wie zich sterk wil maken om de indrukwekkende natuur en schilderachtige landschappen te beschermen en zo onaangetast mogelijk over te dragen aan al die bewoners die na ons zullen komen.

CONCLUSIE

De liberale eigendomstheorie die is gebaseerd op de ideeën van John Locke blijkt veel te beperkt en schiet ernstig tekort als uitgangspunt voor het bepalen van de beslissings- en bestemmingsmacht over de onderwerpen natuur en landschap. De anarchistische theorie over eigendom zoals deze bijvoorbeeld is te vinden bij Pierre-Joseph Proudhon, Michael Bakoenin en Peter Kropotkin, is vele malen veelzijdiger, completer en overtuigender. In deze visie zijn de aarde, de natuur en de landschappen van iedereen en behoort de verantwoordelijkheid voor de bescherming van ervan op een evenwichtige wijze te worden verdeeld over de gehele bevolking.

Op de keper beschouwd is het bewaren van unieke, waardevolle natuur en landschappen een veel te belangrijke opdracht om over te laten aan grillige particuliere landeigenaren en vaak ook hebzuchtige bezitters van de grond, die in de praktijk vooral geneigd zijn aan hun geldelijke inkomsten en de eigen portemonnee denken. Natuur en landschap zijn vóór alles het collectieve bezit van ons allemaal: van de burgers als gebruikers en 'consumenten' van het landschap, van de burgers als natuurbeschermers en stemmers bij verkiezingen (bijvoorbeeld bij de Tweede Kamer en EU verkiezingen), in casu de burgers als hoeders van het algemene belang en de cruciale belangen van toekomstige generaties.

NOTEN

(1) John Locke, *Two Treatises of Government*, Cambridge University Press, New York 1965, pp. 328-340. – (2) Ibid. – (3) Ibid. Zie voor deze navolgende analyse ook het eerdere essay van Thomas van Slobbe en Marius de Geus, *Over de noodzaak van een lege plek*, Uitgeverij wAarde, Beek-Ubbergen, 2003, pp. 7-10. – (4) Ibid., John Locke, p. 332. – (5) Ibid. p. 344. – (6) Zie ook Hans Achterhuis, *Het rijk van desSchaarste*, Uitgeverij Ambo, Baarn 1989, pp. 96-101. – (7) Arne Naess, *Ecology, Community and Lifestyle*, Cambridge University Press, Cambridge, p. 168. – (8) Ibid., p. 174. – (9) Ibid., p. 177. – (10) Ibid., pp. 194-196. – (11) Peter Kropotkin, *The Conquest of Bread*, Elephant editions, Londen 1985, p. 33. – (12) Jean Jacques Rousseau, *Vertoog over de ongelijkheid*, Boom, Meppel 1989, p. 91, en verder. – (13) Ibid. Zie ook: Thomas van Slobbe en Marius de Geus, *Over de Noodzaak van een Lege Plek*, Uitgeverij wAarde, Beek-Ubbergen, 2003, pp. 11-13.

UTOPISCHE LANDSCHAPPEN

Marius de Geus

Om een waardevolle bijdrage te kunnen leveren aan het kritische debat over het landschap in de eenentwintigste eeuw, ga ik in dit artikel bij de westerse utopische traditie te rade. De volgende vragen staan in dit verband centraal. Welke utopische landschappen worden in een aantal bekende utopische geschriften geschilderd? Welke veranderingen in voorkeuren voor landschappen blijken in de westerse utopische traditie te bestaan? Om welke redenen heeft het – ook in onze moderne tijd – nog altijd zin om uitgebreid en diepgaand de landschappen en landschapsschetsen in de westerse utopische traditie te bestuderen?

Op het eerste gezicht lijkt het thema 'landschap' in de westerse utopische traditie geen rol van betekenis te spelen. Politieke utopisten hebben van oudsher primair geprobeerd om in gedachten een ideaal economisch, politiek en sociaal systeem te construeren, en niet ideale, 'utopische' landschappen.[1] Utopisten als Plato, Thomas More en William Morris trachten vóór alles een ideale maatschappij te beschrijven, een perfecte samenleving waarbinnen rechtvaardigheid heerst, de mensen volmaakt gelukkig zijn, en verdriet, pijn en geweld zijn uitgebannen. Zij proberen economische, politieke en maatschappelijke 'instituties' te ontwerpen die een bestaan zonder misstanden en tekorten voor de mens mogelijk maken.
Toch vormt deze concentratie van utopisten op de sociale en economische instituties en het 'systeem van staat en maatschappij' slechts een deel van hun werkzaamheid. Over het algemeen vertellen utopieën in de eerste plaats een verhaal over de auteur zelf, zijn of haar idealen en doelstellingen in het leven. In de tweede plaats vertellen zij een verhaal over de samenleving en het historische tijdperk waarin de betrokken schrijver leeft, de sociale verhoudingen, de kenmerkende onrechtvaardigheden en politieke misstanden. Pas in de derde plaats vertellen utopieën een fascinerend verhaal over ideale maatschappelijke economische instituties en systemen.

IDEALE LANDSCHAPPEN

Wie verder kijkt, zal ontdekken dat utopisten juist verrassend vaak aandacht besteden aan ideale landschappen, ideale steden en aantrekkelijke uitzichten. Dit is mede het gevolg van het feit dat utopisten een duidelijke voorkeur hebben voor fantasierijke schetsen en beeldende visies. Zij zijn gewend om hun vernieuwende gedachten uit te drukken door te 'illustreren', door op een creatieve, artistieke wijze ideeën in een beeldende vorm te presenteren. Een van de sterkste punten en grootste verleidingen van utopieën is dan ook terug te voeren op hun zogenaamde 'picturale' karakter, het fenomeen dat er vaak op kunstzinnige wijze de meest fantastische en kleurrijke architectonische tekeningen en landschapsbeelden worden geschetst.[2]
Om deze redenen zullen in dit algemene en verkennende artikel achtereenvolgens de schilderachtige utopische landschappen en vindingrijke landschapsbeelden van de in onze tijd breder be-

kende utopisten Thomas More, Henry Thoreau, Edward Bellamy, William Morris, Aldous Huxley en Murray Bookchin aan een nader onderzoek worden onderworpen.

THOMAS MORE

De Engelse humanist en staatsman Thomas More (1478-1535) wordt gezien als een van de grondleggers van het utopische denken. In 1516 publiceerde hij het geschrift *Utopia* waarin hij een sociaal rechtvaardige maatschappij schildert die is gebaseerd op de afschaffing van geld, op gemeenschappelijk eigendom van de productiemiddelen en de introductie van een groot aantal verzorgingsarrangementen door de staat.

De bewoners van Utopia hebben de maatschappelijke plicht zes uur per dag te werken, maar worden verder van de wieg tot het graf door de gemeenschap verzorgd. Iedereen mag vrijelijk beschikken over de noodzakelijke goederen en levensmiddelen. Er bestaan gezamenlijke eethuizen, goed geoutilleerde ziekenhuizen en uitgebreide crèches waar de jonge kinderen worden opgevangen en verzorgd.

De utopiërs zijn bevrijd van het dwingende verlangen naar 'meer' en nemen genoegen met een in materieel opzicht relatief eenvoudig bestaan. Hun geluk blijkt vooral af te hangen van het kunnen beschikken over voldoende vrije tijd, door het genieten van een evenwichtige gezondheid en het systematisch kunnen ontwikkelen van de intellectuele en kunstzinnige vermogens.[3]

More besteedt het grootste gedeelte van zijn *Utopia* aan de maatschappelijke en economische inrichting van de door hem bedachte ideale staat. Aan het begin van het tweede boek ontvouwt hij echter een duidelijk beeld van zijn opvattingen over het ideale 'uiterlijk' van zijn utopie. De maatschappelijke eenvoud en soberheid die hij in *Utopia* propageert wordt weerspiegeld in zijn beschrijving van het utopische stads- en rivierlandschap. De lezer die mogelijk een groots, woest of indrukwekkend landschapsbeeld verwacht, komt bedrogen uit.

In Utopia bestaan er 54 min of meer gelijk gevormde steden, die zijn gebouwd tegen de licht glooiende helling van een heuvel en grenzen aan een brede slingerende rivier. De utopische steden hebben zonder uitzondering een vierkante vormgeving en worden omgeven door dikke, hoge muren die zijn voorzien van identiek gevormde torens en tal van extra versterkingen.

De inrichting van de steden is overzichtelijk en de straten zijn fraai en met veel overleg ontworpen, zowel met het oog op het (handels)verkeer als om de bewoners effectief te kunnen beschermen tegen de wind. De voorkant van de naar verhouding eenvoudige woonhuizen wordt afgescheiden door een weg van een meter of zes breed. Aan de achterkant van de huizen zijn er grote en lange tuinen aangelegd die aan het eind weer uitkomen op andere straten.

Ieder woonhuis heeft een voordeur die een uitgang biedt naar de straat en een achterdeur die uitkomt in de uitgestrekte tuinen. In beide gevallen gaat het om deuren die naar twee kanten open gedaan kunnen worden, zodat iedereen in en uit kan lopen, aangezien er in Utopia niet zoiets bestaat als privé-eigendom. Een sterk opvallend punt is dat de woonhuizen worden verdeeld op basis van verlotingen en om de tien jaar van bewoners wisselen.[4]

Zoals uit de bovenstaande beschrijving blijkt, liggen achter alle woonhuizen aanzienlijk grote en voor iedereen vrij toegankelijke tuinen, waar de Utopiërs buitengewoon op gesteld zijn en waarin zij onder andere groenten en fruit telen en bloemen kweken. Uit deze beschrijvingen in het boek komt naar voren dat More in essentie een 'stadsmens' is. Hij blijkt nauwelijks geïnteresseerd in het bestaan van woeste landschappen of romantische landschapsbeelden. More verbeeldt zijn utopische ideale visie als een aangenaam ogend stedelijk vergezicht met zacht glooiende heuvels en rustig stromende rivieren op de achtergrond – hij prefereert eerder een sober en eenvoudig dan een groots en spectaculair landschap.

HENRY THOREAU

De Amerikaanse filosoof Henry David Thoreau (1817-1862) heeft vooral faam verworven door zijn onorthodoxe besluit om zich voor langere tijd terug te trekken uit de samenleving. Twee jaar, van juli 1845 tot september 1847 leefde hij solitair in de bossen bij het plaatsje Concord in de Amerikaanse staat Massachusetts, in een door hemzelf gebouwde en bijzonder eenvoudige blokhut. In zijn beroemd geworden utopische werk *Walden* geeft hij een nauwkeurig verslag van dit unieke 'levensexperiment'.

Het kostte Thoreau weinig moeite en nauwelijks geld om een comfortabel en aangenaam leven te leiden. Hij bouwde zijn bescheiden hut van afgedankte materialen en voedde zich met noten, bosvruchten, zelf verbouwde aardappelen en groenten. Door consequent af te zien van luxeartikelen, modieuze kleding en dure brandstoffen, hield hij zeeën van tijd over voor het bestuderen van filosofische literatuur, voor contemplatie en natuurobservatie.

In *Walden* blijkt dat Thoreau zich sterk aangetrokken voelde door het woeste, ongerepte en grootse van de natuur. Zo schrijft hij met afschuw over het toenmalige proces van urbanisatie en industrialisatie dat de natuurlijke leefomgeving op onomkeerbare wijze aantastte. Door het voortdurend oprukken van de industrie en het opleven van de kapitalistische handelsgeest raakte volgens hem de Amerikaanse natuur onherstelbaar beschadigd en werd de oorspronkelijke wildernis ernstig bedreigd.

In *Walden* toont Thoreau zich een 'filosofische wandelaar' en een breed geïnteresseerd wetenschappelijk onderzoeker die heel gevoelsmatig op de natuur reageert. Hij schrijft telkens met eerbied en ontzag over de 'waardigheid' van de natuur en het cruciale belang van het bewaren van het evenwicht met de natuur. Zijn grote liefde gaat uit naar de onbedorven natuur: die gebieden op aarde waaraan de mens nog niets veranderd heeft. In tal van passages schildert hij met krachtige en kleurrijke beelden de grootsheid, indrukwekkendheid en gratie van de natuur. Zijn ideale, utopische landschap is de 'ongerepte' wildernis, waarin de mens leeft zoals de vroegere indianen, in volstrekte harmonie met de natuur, en derhalve zonder de aarde aan te tasten. Het is de door mensen onaangeraakte wildernis die hij vereert en die hem inspiratie verschaft.[5]

Eenzaam in de wildernis, ver verwijderd van de zogenaamde 'beschaafde' wereld, voelt Thoreau zich het beste 'thuis'. Uit *Walden* wordt duidelijk dat hij een groot kenner is van de natuur, de bomen, planten en dieren, en dat hij een essentiële verbondenheid ervaart tussen de mens en zijn natuurlijke omgeving. Daarbij moet niet uit het oog worden verloren dat volgens Thoreau de liefde voor de wildernis de mens in een spirituele stemming kan brengen en kan lei-

den tot een overweldigend gevoel van 'vrijheid en verwondering': het wilde, onaangetaste landschap als prikkel van verbeelding, leidend tot een bijna extatische natuurervaring.

EDWARD BELLAMY

In 1888 publiceerde de Amerikaanse journalist en schrijver Edward Bellamy (1850-1898) zijn utopische roman *Looking Backward*. Dit boek kende een recordoplage en leidde in die jaren ook tot de opkomst van de vroege socialistische beweging in de Verenigde Staten. Bellamy was ernstig bezorgd over de ernstige onrechtvaardigheden en misstanden in het laat negentiende-eeuwse Amerika. Een misdadige uitbuiting van de werknemers, kinderarbeid, armoede en honger waren in die tijd aan de orde van de dag. In *Looking Backward* ontwerpt hij een alternatief maatschappelijk en politiek systeem waarin geen werkloosheid, voedseltekorten of armoede meer voorkomen.

De hoofdpersoon van het boek, Julian West, is na een diepe hypnotische slaap van 113 jaar op miraculeuze wijze terechtgekomen in een strak hiërarchisch-communistisch georganiseerde toekomstmaatschappij. Alle industriële bedrijven zijn inmiddels in handen van de gemeenschap gekomen en alle mannen en vrouwen zijn lid van het 'industriële leger'. Iedereen werkt naar vermogen en kan door middel van een geavanceerd kredietsysteem (met 'creditcards') beschikken over de benodigde voedingsmiddelen en goederen.

Het industriële apparaat is piramidaal georganiseerd, net als een leger met generaals, majoors en gewone manschappen. Dit heeft volgens Bellamy geleid tot een uitzonderlijk efficiënt productiesysteem: er zijn meer dan genoeg voedingsmiddelen en gebruiksgoederen voor iedereen aanwezig. Dankzij allerlei spectaculaire technologische uitvindingen – zoals elektrisch licht, goederenvervoer per buizenpost, en het bestaan van 'live' radio-uitzendingen van concerten – leiden de bewoners een buitengewoon comfortabel en 'rijk' leven.

De hoofdpersoon wordt vriendelijk opgevangen door enkele bewoners van deze centralistisch georganiseerde en 'rationale' utopie en op een zeker moment van het verhaal meegenomen naar een hooggelegen dakterras. Vervolgens kijkt hij vol verbazing om zich heen en wordt getroffen door een indrukwekkend stadsgezicht met rechte hoeken en rechte lijnen, voorzien van brede straten, grote pleinen en kolossale gebouwen.[6]

Bellamy's utopische landschap blijkt een schitterende stad van de toekomst te zijn, met imposante wolkenkrabbers, indrukwekkende parken, standbeelden en fonteinen. De wildernis en oorspronkelijke natuur hebben bij hem plaatsgemaakt voor een monopolie van geometrische en architectonische vormen. De hecht georganiseerde sociale structuur van zijn utopie wordt als het ware gereflecteerd in de strak vormgegeven en door de mens kunstmatig gecreëerde stedelijke structuur. Edward Bellamy is onmiskenbaar een exponent van het ideaal van een efficiënte, beheersbare stad, symbool van menselijke controle over de natuur en van gecentraliseerde politieke macht.[7]

WILLIAM MORRIS

In het werk van de Engelse beeldend kunstenaar William Morris (1834-1896) spelen adembenemende natuur- en landschapsbeelden een centrale rol. Met name zijn utopische geschrift *News from Nowhere* (1891), dat overigens werd geschreven in directe reactie op Edward Bellamy's hiërarchische en rechtlijnige *Looking Backward,* bevat een scala aan natuurtekeningen, schilderachtige landschappen en uitvoerige beschrijvingen van prachtige uitzichten.

Aan het begin van zijn utopie geeft Morris een kritische analyse van de volgens hem 'lelijk' geworden maatschappij en natuurlijke leefomgeving, om vervolgens een gedetailleerd alternatief ontwerp te schilderen, waarin de maatschappij van alle 'lelijkheid' is verlost en de aarde weer een grote 'esthetische schoonheid' bezit.

De hoofdfiguur van Morris' utopie, genaamd Guest, blijkt zich mateloos te ergeren aan de horizonvervuiling door grootschalige en wanstaltige fabrieken, de aantasting van waardevolle landschappen en vergezichten door de onstuitbaar toenemende industrialisering.

In zijn slaap maakt hij echter een wonderschone droom mee, die tegelijkertijd de lezer een beeldende en fantasierijke schets geeft van het ideale landschap volgens William Morris. De ik-figuur maakt een reis door een in de verre toekomst gelegen Engeland. De bewoners verrichten ambachtelijk werk en leiden een vredig, gezond en idyllisch leven in een voornamelijk agrarische samenleving, die is gebaseerd op een volledige sociale gelijkheid, het leven in harmonie met de natuur en het bestaan van 'duurzame' economische productie.

Morris begint zijn utopische reisverslag met een nauwkeurige beschrijving van een aangename zomertocht in juni. De lucht is fris en schoon en het zonnige licht weerschijnt in het heldere water van de meanderende Theems. De hoge fabriecksschoorstenen zijn verdwenen en er zijn in de wijde omgeving geen massale industriële complexen meer zichtbaar. De hoofdfiguur hoort het vrolijke gezang van vogels en verwondert zich over de schitterende bomen die hij in de omgeving gewaarwordt.

TUINLANDSCHAP

De lieflijk uitziende woonhuizen zijn doorgaans van rode bakstenen en dakpannen en zien er zonder uitzondering aangenaam en gerieflijk uit. Aan de voorkant liggen ruime tuinen die doorlopen tot aan de rivier, en waarin uitbundig bloemen en planten bloeien, waardoor er een heerlijke geur heerst. Aan de achterkant van de huizen zijn uitgestrekte vlakten en meren, en ontdekt men een veelheid aan imposante bomen.[8]

Telkens geeft Morris aan dat er bij de bewoners van Nowhere sprake is van een diepgaande liefde voor de natuurlijke leefomgeving en voor het omringende cultuurlandschap. De bevolking woont niet langer in grootschalige en vervuilde steden, maar leeft verspreid over het platteland. Stad en platteland vloeien voortaan naadloos in elkaar over. Engeland is sindsdien een zorgvuldig beheerd 'tuinlandschap', zoals ook blijkt uit de volgende veelzeggende passage: *'(…) Het is nu een tuin, waar niets wordt verspild en niets bedorven raakt, met de noodzakelijke woonhuizen, schuren en werkplaatsen evenwichtig verspreid over het land, alles goed onderhouden, netjes en mooi. Want, inderdaad, we zouden veel te beschaamd over onszelf zijn wanneer wij toestonden dat het vervaardigen van goederen, zelfs op een grote schaal, zou leiden tot zelfs ook maar de schijn van troosteloosheid en ellende.'*[9]

Het ideaal in *News from Nowhere* bestaat uit de creatie van zorgvuldig gecomponeerde tuinlandschappen. Nowhere is

een geheel door mensen ontworpen en aangelegde tuin, ook al wordt door de hoofdpersoon nadrukkelijk opgemerkt dat er wel degelijk hele stukken 'wilde natuur' bewaard zijn overgebleven.[10]

Morris creëert een samenleving zoals een tuinarchitect een park of een tuin aanlegt, uitgaande van bepaalde esthetische principes, toewerkend naar een abstract schoonheidsideaal van harmonie en verantwoord ogende 'natuurlijke' vormen.

Het perfecte landschap dat hij schetst is in elk opzicht een esthetisch verantwoorde schildering, waar de sfeer wordt bepaald door de vredigheid, de evenwichtigheid en het geluk van de bewoners. De kunstenaar Morris was als geen ander in staat om met behulp van zijn 'schilderspenseel' de lezer een fascinerend, aansprekend en 'kunstzinnig' verantwoord tuinlandschap voor ogen te toveren.

ALDOUS HUXLEY

Zoals bekend schetst de Engelse schrijver Aldous Huxley (1894-1963) in zijn beroemde *Brave New World* uit 1932 een bedreigende toekomstmaatschappij. In deze roman die zich zeshonderd jaar later in de toekomst afspeelt, geven de mensen met superieure kwaliteiten (de Alpha's) leiding en wordt de massa van gewone mensen beheerst door middel van genetische manipulatie, hiërarchische controle en subtiele psychologische beïnvloeding. Huxley beschrijft de opkomst van een samenleving waarin technologie en wetenschap dominant zijn en de 'burgers' een in materieel opzicht volkomen bevredigd bestaan leiden: de massa wordt door de leiding zoet gehouden met behulp van de drug 'soma', een rijkelijke hoeveelheid consumptiegoederen en door de staat verzorgde vormen van ontspanning en amusement.

Een vaak over het hoofd gezien kenmerk van deze vrijheidsbedreigende en angstaanjagende 'anti-utopie' is dat ook het landschap er geheel onder controle is gebracht. Onderdeel van de uniformering en beheersing van de massa is dat de mens van jongs af aan wordt afgeleerd om van de natuur en het landschap te houden: de liefde voor de natuur wordt door de leiding van de Alpha's bij de lagere klassen doelbewust 'afgeschaft'.[11]

De massa wordt zo geconditioneerd dat zij het kenmerkende Engelse landschap niet langer waardeert. De bewoners van *Brave New World* kennen geen liefde voor natuur of landschap en leven in grootschalige steden met torenhoge flatgebouwen, die geheel zijn opgetrokken uit beton, staal en glas. Huxley was bevreesd dat deze zich overal verspreidende algemene trend van de jaren dertig van de vorige eeuw zich in de nabije toekomst verder zou doorzetten.

In zijn veel minder bekende utopische roman *Island* (uit 1962) toont Huxley zijn bijzondere gevoeligheid voor natuurschoon en imponerende landschappen. De hoofdpersoon van dit boek, ene Will Farnaby, belandt na een schipbreuk op een Zuidzee-eiland met indrukwekkende bergketens, weelderige groene velden en tropische oerbossen. Wuivende palmen, felgekleurde bloemen en fraai zingende vogels vormen de entourage van het verhaal. Het door Huxley uitgebreid beschreven eiland kent een zo goed als ongerepte natuurlijke omgeving, die is gevrijwaard van lelijke industrieën, brede snelwegen, stedelijke agglomeraties en horizonvervuiling. In de kleinschalige lokale gemeenschappen leiden de bewoners een vrij en gelukkig bestaan: eenvoudig en relatief sober, in volkomen harmonie met de natuur.

Uit het verhaal blijkt een duidelijk verband tussen het landschap en de geestesgesteldheid van de hoofdpersoon. De somber gestemde en aangeslagen Farnaby knapt zienderogen op dankzij de aangenaam ogende natuurlijke omgeving en de evenwichtige en consequent laag gehouden bebouwing. Eenvoudige huizen met rieten daken en schaduwrijke tuinen staan te midden van levendig groen, tegen een achtergrond van betoverende bergen, vulkanen, rijstvelden en terrassen.

VISIONAIR LANDSCHAP

Wat opvalt is dat Huxley de verbeelding gebruikt om de lezer duidelijk te maken hoezeer hijzelf de natuur en het landschappelijk schoon van de tropische wereld ten diepste bewondert. In de volgende korte passage komt zijn waardering voor de natuur kernachtig tot uitdrukking en schildert hij een virtuoos gecomponeerd 'visionair' landschap:

'Honderdvijftig meter lager strekte zich een uitgestrekte vlakte uit, voorzien van velden, verzamelingen van bomen en bij elkaar geplaatste woonhuizen. In de andere richting klommen de heuvelruggen steeds hoger op, duizenden meters naar een halve cirkel van bergen. Terras boven groen of goudgekleurd terras, van de vlakte naar de gekartelde muur van bergpieken, terwijl de rijstvelden de contourlijnen volgden, hiermee het stijgen en dalen van de bergrug benadrukkend, met wat een doelbewuste en kunstige bedoeling leek. De natuur was hier niet langer louter natuurlijk; het landschap was gecomponeerd, was gereduceerd tot haar geometrische essenties, en leverde – bij wat in het geval van een schilder een toppunt van virtuositeit zou zijn geweest – in termen van deze bochtige lijnen, deze 'bliksemflitsen' van pure en heldere kleur.' [12]

In plaats van de ruige, onaangetaste wildernis van Henry Thoreau beschrijft Huxley met woorden een landschapsvisioen van een exotisch paradijs, een 'quasi-wilde' jungle die met veel zorg door het penseel van de auteur in evenwichtige beelden wordt geschilderd, als ware het een gedetailleerde, door een uitzonderlijk getalenteerde kunstenaar bedachte compositie.

MURRAY BOOKCHIN

Als laatste voorbeeld van ideale landschappen in de westerse utopische traditie zal ik kort ingaan op de schilderingen en denkbeelden van Murray Bookchin (1921- 2006). (Zie in dit kader ook het artikel van Roger Jacobs in deze *AS*, waarin hij uitgebreider ingaat op verschillende landschapsaspecten in het werk van Bookchin.) Deze spraakmakende en radicaal-kritisch denkende Amerikaanse politiekfilosoof is de geestelijk vader van de 'sociale ecologie', die zich richt op de betrekkingen tussen de mens en de natuurlijke leefomgeving.

De bevindingen van de sociale ecologie leren volgens Bookchin dat de mens buitengewoon terughoudend dient te zijn met het ingrijpen in de natuurlijke processen en het verstoren van de natuurlijke spontaniteit. Respect voor de natuur is in zijn opvatting van centraal belang: de complexiteit van de processen in de natuur is dermate groot dat de mens niet het idee moet koesteren deze processen te kunnen 'beheersen'.[13] Over het algemeen bestaat bij vele wetenschappers de neiging om hiërarchische verhoudingen te veronderstellen in de natuur. Volgens Bookchin gaat het hier om bedrieglijke projecties van hiërarchische sociale verhoudingen op de natuur. Natuurlijke ecosystemen lijken niet op

piramides, maar eerder op 'voedselketens': ecosystemen zijn van nature niet-hiërarchisch geordend en berusten naar zijn inzicht op vormen van onderlinge hulp en samenwerking.[14]
Bookchin is een overtuigd voorstander van kleinschaligheid en menselijke maat en pleit daarom voor het stelselmatig oprichten van overzichtelijke en natuurvriendelijke 'eco-gemeenschappen'. Deze zijn gefundeerd op een 'communaal' productiesysteem zonder inherente groeitendens, op organische/ biologische veeteelt en land- en tuinbouw, en op milieuvriendelijke technologieën als zonnecollectoren, windmolens en het gebruik van andere hernieuwbare energiebronnen. De kleinschalige en in beginsel zichzelf besturende communes dienen de natuurlijke leefomgeving en het oorspronkelijke landschap zo min mogelijk te verstoren en behoren zorgvuldig ingepast te worden in het natuurlijke landschap.

WILDE OASES

In zijn *Remaking Society* geeft Bookchin een verhelderende indruk van zijn ideale en harmonische landschap. Het beeld dat hij oproept is er een van de perfecte integratie van natuur en cultuur. De natuur is niet langer een wildernis zoals bij Henry Thoreau of een idyllische jungle zoals bij Aldous Huxley, maar een verzorgde en gevarieerde leefomgeving waarin de mens duidelijk aanwezig en werkzaam is. De menselijke bebouwing is qua vormgeving en maatvoering aangepast aan de bestaande natuurlijke leefomgeving en vormt op geen enkele wijze een storend element.
Bookchin is een begaafd denker en schildert op subtiele wijze een evenwichtig landschap, waarin cultuuruitingen en cultuurvormen (steden, woningen, infrastructuur zoals autowegen en technische installaties, maar ook manieren van energieopwekking) op ongedwongen wijze zijn opgenomen in en verweven met het bestaande landschap. In het oog springt verder dat hij – net als William Morris – het essentiële belang inziet van het handhaven van wilde 'oases', beschermde reservaten waar de natuur volkomen zelfstandig haar gang kan gaan en waar de mens doelbewust moet afzien van ingrijpen.[15]
Al met al stelt Bookchin het utopische landschap voor als een 'bewoonde' omgeving waarin natuur en cultuur op volkomen harmonische wijze met elkaar zijn vervlochten en waar grote en afgeschermde stukken 'wildernis' de herinnering hooghouden aan ongereptheid en oorspronkelijkheid.

HET BELANG VAN UTOPISCHE LANDSCHAPPEN

Om welke redenen heeft het – ook in onze moderne tijd – nog altijd zin om op uitgebreide en diepgaande wijze de landschappen en landschapsschetsen in de westerse utopische traditie te bestuderen? Om te beginnen stelt de bestudering van ideale landschappen bij utopische sociale en politieke denkers ons in staat inzicht te verkrijgen in de grote rijkdom aan opvattingen over landschap. Als lezer wordt men ervan doordrongen dat door de menselijke geschiedenis heen een ongekende rijkdom aan ideale landschapsopvattingen en een grote variatie aan ideale landschapsbeelden bestaat. 'De verbeelding van het landschap' kent een rijke traditie. Utopisten als Thoreau, Morris en Huxley vertegenwoordigen bepaalde genres en benaderingswijzen die men traditioneel bijvoorbeeld ook in de schilderkunst tegenkomt, zoals het landschapstype van de ongerepte wildernis (Thoreau), het Engelse tuinlandschap (Morris) of de meer romantische, idyllische natuur (Huxley en voor een groot deel ook Bookchin).
De utopisten stellen ons door hun schilderachtige beschrijvingen in staat om met 'andere' ogen naar het hedendaagse ons omringende landschap te kijken. Zij maken het mogelijk om afstand te nemen van het contemporaine Nederlandse landschap en vernieuwend na te denken over 'wellicht mogelijke' alternatieve landschapstypen. Ze verschaffen ons 'alternatieve beelden', die onze scheppingskracht en fantasie kunnen prikkelen en stimuleren. Zo geven zij inspiratie en hoop voor verandering en leren mensen reflecteren over het landschap van de toekomst.

UTOPISCHE TRADITIE

Utopische denkers als Thoreau, Morris, Huxley en Bookchin blijken in de praktijk een bijzonder scherp oog te hebben voor de moderne trend van verstedelijking. Volgens hen raakt de woon- en leefomgeving van mensen verstoken van de natuur, worden landschappen en ecosystemen gedachteloos beschadigd, gaan intimiteit, overzichtelijkheid en het idee van menselijke schaal verloren en zijn inmiddels onpersoonlijke verhoudingen en kunstmatige materialen gaan overheersen. De omgeving wordt in de termen van Murray Bookchin in toenemende mate 'synthetisch' en door de lokaal grote bevolkingsdichtheid in sterke mate vervuild en overbelast. Het is volgens hen de vraag hoe leefbaar op den duur deze verstedelijkte omgeving voor de mens zal blijken te zijn.
Ook kan de westerse utopische traditie op het gebied van landschapsbeelden en voorstellingen van landschappelijk schoon een belangrijke bijdrage leveren aan het nadenken over de plaats van de mens in de natuur. Met zijn oorspronkelijke wildernisconceptie wijst bijvoor-

beeld Henry Thoreau op het bestaan van natuurlijke afhankelijkheden tussen de mens en zijn natuurlijke leefomgeving.

William Morris benadrukt zoals we zagen dat in het kapitalistische tijdperk 'een fundamentele breuk is ontstaan tussen mens en natuur': landschap en natuur worden vanaf die tijd als een slaaf van de mens opgevat. Hij pleit voor een volledig andere houding ten opzichte van de natuur. Volgens hem is het noodzakelijk dat mensen een 'liefde' ontwikkelen voor de natuurlijke leefomgeving, het landschap waarin men zich bevindt en alles wat leeft, groeit en bloeit.

Het meest uitgebreid over dit specifieke onderwerp is echter zonder twijfel Murray Bookchin. Hij wijst op de absolute noodzaak van het ontwikkelen van een nieuwe 'natuurethiek'. De mens moet zichzelf in de toekomst weer als een onderdeel van de natuur gaan zien en in harmonie met zijn natuurlijke omgeving gaan leven, werken en ontspannen.

Hij beargumenteert overtuigend het belang van het ontwikkelen van een diepe gevoeligheid voor de natuur, bezorgdheid voor de bestaande landschappen en levensvormen en het evenwicht van de natuur: 'Het hele gemeentelijke patroon dat ik heb beschreven, moet worden gepland met een diepe gevoeligheid voor een gegeven regio teneinde zoveel mogelijk de natuurlijke kenmerken te behouden, in samenhang met een bezorgdheid voor niet-menselijke levensvormen en het evenwicht van de natuur.'[16]

Waar het Bookchin om gaat is dat de mens zich in de zeer nabije toekomst buitengewoon terughoudend moet leren opstellen. De mens dient de natuur in haar waarde te laten en moet consistent trachten te voorkomen dat landschappen en ecosystemen hun diversiteit, variëteit en natuurlijke spontaniteit verliezen.[17]

NOTEN

(1) Dit artikel is een ingekorte en een voor dit *AS*-nummer speciaal aangepaste versie van mijn hoofdstuk 'Betoverende utopische landschappen: het landschap in de westerse utopische traditie', dat eerder werd gepubliceerd in de bundel van Jan Kolen & Ton Lemaire (red.), *Landschap in meervoud: perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw,* Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht 1999, pp. 71-93. – (2) Zie Thomas More, *Utopia*, *Gilles to Busleiden*, Penguin, Harmondsworth 1982, p. 3. – (3) Ibid.,72-73. – (4) Henry David Thoreau, *Walden and Civil Disobedience*, red. Owen Thomas, W.W. Norton and Company, New York 1966, pp. 209-210. – (5) Edward Bellamy, *Looking Backward*, Penguin Books, Harmondsworth 1986, p. 55. – (6) Ibid. – (7) Andere bekende voorbeelden van de wens om imposante, centraal beheersbare en rechtlijnige steden te bouwen, zijn bijvoorbeeld de utopieën van Tommaso Campanella (*City of the Sun*) en Le Corbusier (*The Radiant City*). – (8) William Morris, *News from Nowhere*, Routledge & Kegan Paul, Londen, pp. 6-7. – (9) Ibid., 61. – (10) Morris pleit overigens ook nadrukkelijk voor het behouden van de wildernissen, hetgeen in zijn tijd beslist uitzonderlijk was. Hij was in Engeland een van de bedenkers en aanvoerders van het idee van het oprichten van beschermde natuurgebieden en het behouden van ongerepte natuur. – (11) Aldous Huxley, *Brave New World,* Harper & Row Publishers, New York 1969, p. 14. – (12) Aldous Huxley, *Island*, Panther Books, London 1984, p. 27. – (13) Murray Bookchin, *The Ecology of Freedom*, Black Rose Books, Montreal 1991, pp. 25-35. – (14) Murray Bookchin, *The Ecology of Freedom*, p. 26. – (15) Murray Bookchin, *Remaking Society*, Black Rose Books, Montreal 1990, pp. 194-197, (een Nederlandse vertaling verschijnt in 2019 bij Kelderuitgeverij). – (16) Ibid., pp. 195-196. – (17) Ibid., pp. 198-204.

VERSCHEIDENHEID IS RIJKDOM

Rudolf de Jong

Favoriete landschappen 1

Welk landschap is mijn favoriet?
Ik weet het niet! Ik weet het niet!
Landschappen zijn niet te vergelijken.
Hoe zou je ze moeten ijken?

Eén uitzicht zal ik nooit vergeten.
In een vliegtuig aan het raam gezeten,
van Dakar ging het op Pernambuco aan,
zo passeer je de evenaar boven de oceaan.
Ik zag een schitterende zonsopgang!
En die duurde extra lang,
omdat je naar het westen vloog,
bovendien zat je kilometers hoog!
Maar tja, ik zag zon, lucht en zee.
Is dat landschap? Nou nee.

Daarom neem ik U naar Bali mee.
Een stil terras van een landelijk café.
Mijn ogen genieten en begroeten,
terrassenlandschap, zich verheffend vanaf mijn voeten.
Er komen drie vrouwen door de sawa's naderbij,
sierlijk, statig, vol gratie, in kleurrijke feestkledij.
Op de hoofden, geheel in evenwicht,
dozen en pakjes, ze lijken zo licht.
Bij het verlaten van de sawaterrassen,
Zie ik hen gracieus de blote voeten wassen.
Zou ik dit landschap zo goed in mijn geheugen bewaren,
Als die Balinese dames er niet geweest waren?

In golvend coulisselandschap voel ik mij thuis,
De streek van mijn Franse tweede huis.
Voorts kan ik er nog altijd van die camping dromen,
Een Twentse boerderij omzoomd door kastanjebomen.

Om nummer één aan een favoriet landschap te geven
Ontken ik de verscheidenheid die ik heb mogen beleven.
Verscheidenheid is rijkdom, in natuur, cultuur en in anarchistisch leven.

LANDSCHAP ALS EIGENDOM

Een overpeinzing

Emma Honig

Wanneer we denken aan een landschap, is dit veelal een op gevoel gebaseerd, niet afgebakend iets, dat zowel door het fysieke van het landschap zelf als door het mentale van de waarnemer gevormd wordt. Dit beeld is een combinatie van individuele impressie en geologische en biologische elementen. Een landschap wordt niet begrensd door een hek, stedelijk gebied of de toppen van bomen, maar strekt zich uit zo ver als de kijker op dat willekeurige moment kan zien, zelfs daar voorbij. Dit maakt een landschap een eindeloos iets, dat zich uitstrekt van horizon tot horizon.

Een landschap heeft op verschillende manieren een toegevoegde waarde, het biedt inspiratie, troost, rust en vreugde. Een landschap heeft naast dat het waarde heeft voor de mens, ook een intrinsieke waarde in en om zichzelf. Omdat een landschap een samenspel is tussen anorganische, organische en levende objecten, waarin tenminste de levende objecten een intrinsieke waarde bevatten, afzonderlijk van de instrumentele waarde die door externe factoren wordt toegekend.

Het ideale landschap is, zoals elders in deze editie van *de AS* aangegeven, voor ieder individu anders. Al deze landschappen zijn echter onderhevig aan externe invloeden en veranderingen, zowel door natuurlijke als culturele elementen. De culturele veranderingen aan het landschap worden gedaan door mensen die hun arbeid vermengen met het reeds bestaande geheel of onderdelen daarvan. Een landschap bestaat uit een oneindig aantal onderdelen. Hierin spelen de bodem en grond waarop beekjes voortkabbelen of grassen boven de bodem uitgroeien een fundamentele rol.

Bijna zonder uitzondering worden fragmenten van het landschap door derden toegeëigend en tot (potentiële) koopwaar gemaakt. Door een vermenging van cultuur en natuur, waarin beiden over elkaar heen tuimelen en elkaar beinvloeden, ontstaat landschap. Het ontstaat met name dankzij een vervreemding tussen mens en natuur, waarin de mens het omringende landschap beziet vanuit de positie van een buitenstaander die in staat wordt geacht het landschap in zijn geheel of in delen te begrijpen, cultiveren of domesticeren. Deze buitenstaander kan verschillende vormen aannemen, bijvoorbeeld in de vorm van een staat, provincie, gemeente; bedrijf of individu.

TOEGANKELIJKHEID

Aan het zich toe-eigenen van (onderdelen van) het landschap, vaak overeenkomstig met de wijze waarop elk object door de mens zich iets toe-eigent, kleven verschillende nadelen. Door toe-eigening van landschap aan de hand van toe-eigening van grond en begrenzing van gebieden door een wetgever, wordt een landschap, met de grond en bodem als basis, voor bepaalde groepen toegankelijk gemaakt. Onbedoeld gevolg is dat andere groepen uitgesloten worden van toegang en/of gebruik. Dit is een eigenschap van eigendom in zijn algemeen. In hoeverre is het legitiem dat delen landschap voor buitenstaanders ontoegankelijk gemaakt worden?

Daarnaast leidt toe-eigening van landschap door bedrijven of individuen tot een ontkenning van de intrinsieke waarde van het landschap zelf, met name door uitbuiting van grondstoffen. Facetten van het landschap worden op die manier makkelijk gezien als middel, in plaats van als doel op zich en onderdeel van een groter, samenhangend geheel.

Tenslotte, wanneer landschap voor een gedeelte als eigendom beschouwd wordt, bijvoorbeeld in de vorm van grond, is de eigenaar praktisch gezien in staat alle delen van het landschap te vermengen met zijn of haar arbeid. Met bijvoorbeeld het plaatsen van een flat (een wijziging in het beeld van de horizon) of het dempen van een beekje (een wijziging in de hydrosfeer) oefent de eigenaar van de grond tegelijk invloed uit op het landschap, terwijl die eigenaar daar eigenlijk verre van zou moeten blijven.

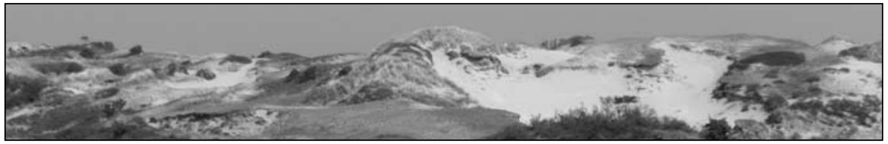
WAARNEMING

Kan een landschap eigendom zijn van zichzelf?

In Nieuw-Zeeland zijn er na lange strijd mensenrechten toegedicht aan een rivier en zijn omgeving, de Whanganui Rivier. Dit werd na decennia van vervuiling en overbevissing als meest geschikte oplossing geacht. Hierdoor zijn er nu menselijke actoren, die de wensen van de rivier en het leven dat erin rondzwemt vertegenwoordigen en de belangen van de rivier behartigen tegenover de overheid, lokale bevolking en Maori. Hiermee lijkt het probleem van landschap als eigendom opgelost, omdat de rivier nu onafhankelijke en vertegenwoordigde rechten heeft. Echter, de rivier maakt slechts onderdeel uit van het totaal aan landschap. Hieraan toegevoegd kunnen worden bijvoorbeeld het wolkendek of bodemdieren, maar het allerbelangrijkste is dat er sprake moet zijn van een waarnemer. Voor een landschap is een waarnemend oog vereist. Landschap bestaat alleen door de uitwisseling tussen waarnemer en het waargenomen gebied. Daarom is het voor landschap als zodanig onmogelijk om eigendom van zichzelf te zijn, maar enkel de facetten waaruit het landschap is opgebouwd kunnen, wanneer ze nog onaangetast of ongecultiveerd zijn, zichzelf toebehoren.

Ton Lemaire stelt in zijn boek *Filosofie van het landschap* (1996) dat het feitelijke landschap, doordat het door de cartograaf tot kaart wordt geprojecteerd en wordt onderworpen aan zijn onderzoekende en oriënterende blik, ipso facto ter beschikking van de mens komt. (p.77).

Landschap en landschapsbeheer als zodanig leiden tot een contradictie. Het landschap kan niet bestaan zonder de individuele mens, maar wordt tegelijkertijd ondermijnd door het handelen van diezelfde mens.

HET BOERENLAND

Jaap van der Laan

Favoriete landschappen 2

Je keert altijd terug naar je eerste liefde. Dat geldt vast ook voor mij als ik denk aan mijn favoriete landschap van kleinschalige boerenbedrijven in een landschap met houtwallen, hagen en greppels, nog niet ruilverkavelde weilanden en wat hoger gelegen stukken bouwland, kronkelende zandwegen en hakhout- en geriefbosjes, waartussen stukken bos en moeras.
Als je fietst of loopt door de zandgronden van Gelderland, de Achterhoek en Drenthe, zie je soms weer hoe het overal geweest moet zijn, dat oude landschap van esdorpen omringd met laaggelegen weilanden en heidevelden. Je vangt er een glimp van op daar waar vooruitgang en rationalisatie nog niet volledig toegeslagen hebben, het waterschap de beek nog niet heeft gekanaliseerd en de zwart gecarbolineumde schuurtjes nog niet vervangen zijn door megastallen voor varkens en kippen.
Al die plekken waar mensen zich met harde arbeid een plek verworven hadden in het weerbarstige land waarbij ze zich moesten voegen naar de eigenaardigheden ervan, de loop van een meanderende en steeds overstromende beek, de zandruggen waar ze hun boerderijen konden bouwen, het veen, een onontginbaar moeras. Al die plekken waar het lijkt of de mens niet degene was die de inrichting van het landschap bepaalde.
Het roept de herinnering op aan de marktdagen in het dorp waar ik opgroeide. Waar kromgewerkte boeren in hun zwarte manchester en met platte petten op, grote manden met kippen en eieren kwamen verkopen en op het plein achter het café hun varkens aanboden in provisorische hokken van een paar houten schotten. En als je dan eieren ging halen bij de boer kwam je op een wat morsig erf met rondscharrelende kippen, stapels hout, een mestvaalt en een knorrend varken in een hok. Het was zeker een hard en schraal bestaan maar de overzichtelijkheid en kleinschaligheid sprongen in het oog. Het directe contact met de nog volop aanwezige natuur, met mensen en beesten was nog heel gewoon.

Nu lees ik Murray Bookchin die pleit voor een decentralisatie van onze steden naar kleinschalige, zelfvoorzienende en in het landschap ingebedde dorpjes, die optimaal gebruikmaken van alle lokale mogelijkheden in harmonie met de omringende natuur. Dat doet me denken aan dat landschap uit mijn jeugd. Zou Bookchin me daarom zo aanspreken?

KUSTWEGEN EN BERGWEGEN

Thom Holterman

Favoriete landschappen 3

Ik heb geen favoriet landschap. Of misschien toch… Het gaat voor mij om de afwisseling van elementen. Dat heeft mij altijd geboeid, de elementen water, oever, omgeving. Al vanaf heel jong ben ik een 'motard', een motorrijder. Het ging mij overigens nooit om snelheid. Toeren was en is meer mijn stijl en de tweewieler (laatste jaren een driewieler vanwege een zijspan) moest ook voldoende functionele bagage kunnen dragen (kampeerspullen bijvoorbeeld). De routes die ik naar en in het buitenland uitzette liepen bovenal via secundaire wegen langs rivieren. Tientallen keren reed ik naar de oorsprong van de Maas in Frankrijk, of juist andersom naar huis. Vele malen heb ik via de kleine kustwegen langs de Atlantische oceaan of Middellandse Zee gereden en soms dwars door de Pyreneeën.
Het bijzondere was – ik spreek in de verleden tijd omdat het veelal tochten zijn die ik dertig tot vijftig jaar geleden ondernam – dat je dan weer de zee zag, kalm of beukend, en verder tussen veelal ruig ongerept kustlandschap reed. Eén tocht zal ik nooit vergeten vanwege haar volstrekt onvergelijkbare (voor mij althans) schoonheid, de tocht der tochten: onder gebruikmaking van de Italiaanse kustweg die onder meer langs en door het bergdorp Amalfi voert. Aan de ene kant zie je omhoog gaand een ongekend weelderige omgeving en aan de andere kant, verhoudingsgewijs in de diepte, de zee. Formidabel.
Ik reed toen op mijn eerste motorfiets, een Harley Davidson uit de Tweede Wereldoorlog, type Liberator. De motorfiets was zelf een landschap, mijn favoriet. Ik heb er zelfs, in de Franse Alpen, een deel van wat toen heette 'de route Hannibal' gereden. Het geeft een kick dat daar ook olifanten hadden gelopen (als het waar was). Op enig moment zat ik zo hoog dat de geharde weg ophield. Er was nog wel aangepaste bewegwijzering maar verder: onherbergzaamheid. Waarom doe je dat allemaal? En heeft het wat met anarchisme te maken? Op die vraag zullen allerlei psychologiserende antwoorden te geven zijn. Vermoedelijk zou je 'in analyse' moeten voor het antwoord. Dat is het me niet waard. Het is goed zo!

DE STRIJD OM HET ROTTERDAMSE STADSLANDSCHAP

Over stadslandbouw en anarchisme

Cees Bronsveld in gesprek met Paul de Graaf en Rutger Henneman

Voor dit AS*-nummer over het landschap blikken wij, stadslandbouwers Paul de Graaf en Rutger Henneman en ex-*AS*-redacteur Cees Bronsveld, samen als redactie van het Rotterdamse e-magazine* Stadslandbouwtijdschrift *– zie www.eetbaarrotterdam.nl – terug op tien jaar stadslandbouw in Rotterdam. Met het stedelijk landschap als decor gingen we op zoek naar de potentie van stadslandbouw om maatschappelijke idealen te verwezenlijken....*

Zoveel is duidelijk. Het anarchisme is een inspiratiebron geweest voor een flink aantal stadslandbouwers en minstens evenzoveel stadslandbouwprojecten. Het bekendste Rotterdamse voorbeeld is ongetwijfeld *Uit je eigen stad.* Een van de initiatiefnemers daarvan was Bas de Groot. Gevraagd naar zijn inspiratiebronnen noemde hij als eerste de anarchist Stirner.[1]
Een ander stadslandbouwproject met een nadrukkelijk anarchistische inspiratie is bijvoorbeeld *Witte vlieg,* een initiatief in Drenthe. De Wageningse sociologe Esther Veen besteedde er in haar proefschrift *Community Gardens in Urban Areas* (2015) uitgebreid aandacht aan.[2]
Net als de kraakpanden van enkele decennia geleden zijn buurtmoestuinen en andere min of meer collectieve projecten in de buitenruimte *prefiguraties,* experimentele voorbeelden, van niet- of antikapitalistische samenlevingsvormen. *AS*-redacteur Thom Holterman wees hier op in zijn recensie van mijn boekje *Onze oogst.*[3] Hij was daarmee overigens wel de spreekwoordelijke uitzondering. Kreeg destijds de kraakbeweging en de daardoor gecreëerde vrijplaatsen overal terecht volop aandacht in de anarchistische pers, voor de min of meer nieuwe groene experimenten in de buitenruimte was en is daarentegen nauwelijks aandacht.
In onder meer het Zwitserse Basel werd de lokale stadslandbouw ook succesvol gekoppeld aan een alternatieve munt, en daarmee deel van een alternatieve economie die naast de officiële economie zou gaan functioneren.[4]
De anarchistische desinteresse voor dit onderwerp kan intussen zeker niet verklaard worden door een gebrek aan literatuur over het mogelijk politieke belang van het verschijnsel stadslandbouw. Die literatuur over de sociale en politieke effecten van ervaringen van mensen op gemeenschapstuinen en dergelijke stemmen doorgaans bovendien op zijn minst hoopvol.[5] En er verschenen ook studies met uiterst inspirerende titels als *Avant Gardening* en *Above the Pavement, the Farm* – al moet je om die laatste titel te kunnen plaatsen wel iets van Parijs 1968 weten, *Dessous les pavés, c' est la plage*, dan wel van dat prachtige Duitse boekblad *Unter dem Plaster Liegt der Strand* gehoord hebben.[6] Last but not least: de Britse anarchist Colin Ward schreef een prachtig boekje over het volkstuin-landschap![7]
Dat voedselsystemen aandacht verdienen werd intussen ook heel duidelijk. Het is, denk ik, in dit verband wel aardig te wijzen op de uitspraak 'We are nine meals away from anarchy', aangehaald door ene Lord Cameron of Dillington, voorzitter van een adviesclub van het bewind van de Britse premier Tony Blair. Hij realiseerde zich dat het Londense *food system* voor tachtig procent afhankelijk was van import, veelal per vliegtuig, en daarmee zéér afhankelijk van de beschikbaarheid en het prijsniveau van fossiele brandstoffen. Hij realiseerde zich de kwetsbaarheid van dat voedselsysteem: drie dagen – *nine meals* – geen aanvoer en de pleuris breekt uit. Het is met andere woorden ook vanuit het systeem geredeneerd bittere noodzaak wat aan die absurde voedselsystemen te doen.[8]
Maar er zijn zoals bekend vooral heel veel domme kapitalisten. Ook in New York. Daar ontstonden in de jaren zeventig vele *community gardens*. Die werden een tijd door de stad gedoogd – totdat de Newyorkse burgemeester Giuliani (inmiddels is hij juridisch adviseur van Trump) in 1997 besloot om een einde te maken aan dat 'communistische gedoe' van gemeenschapstuinen. Er verschenen bulldozers. Welaan: sindsdien kent New York een sterke stadslandbouwbeweging. Een beweging die inmiddels onder druk staat. De tuinen hadden namelijk, door *place making*, ook invloed op de *gentrification* waardoor bijvoorbeeld in Brooklyn de afro-american bevolking de wijk uitgejaagd werd.[9]

STADSLANDSCHAP

Paul de Graaf (1972) studeerde af als bouwkundige op de relatie tussen architectuur, landschap en ecologie.[10] In zijn professionele praktijk werd hij onderzoeker, initiator en landschapsarchitect, met als recente interesse daarbinnen *voedselbossen*. Hij is onder meer betrokken bij de ontwikkeling van Voedselbos Vlaardingen en het voedselbos op het Rotterdamse arboretum Trompenburg. Hij was ook een van de initiatiefnemers van *Eetbaar Rotterdam*, aanvankelijk een expertise-groep (2007-2010), daarna (2010-2017) een vereniging. *Eetbaar* was nauw betrokken bij de opzet en start van stadsboerderij *Uit je eigen stad*.
Paul is met name geïnspireerd door het ecologische systeemdenken gebaseerd op onder meer de Gaia-theorie. Voor onze terugblik moest Paul zich dus nog wel even inlezen in de ins en outs van het anarchisme.
Volgens Paul biedt het begrip *landschap* meteen al wel een interessante invalshoek om te kijken naar de vraag of stadslandbouw in Rotterdam heeft bijgedragen aan de verwezenlijking van idealen voor een betere wereld. 'Landschap is een Oudnederlands begrip, waarbij 'schap' verwijst naar een administratieve, bestuurlijke eenheid. Het is verwant aan het begrip *waterschap,* met een link met bestuur, overleg en onderhoud. De term gaat dus aan de ene kant over het land, de natuur, inclusief geologische en klimatologische processen. Aan de andere kant gaat het over menselijke ingrepen in die natuurlijke omgeving: een ordening en beheer van een gebied. In de loop van de tijd heeft de betekenis zich verbreed naar een manier van kijken. Zo introduceerden Nederlandse landschapsschilders het begrip in de zestiende eeuw in Engeland, waar

vervolgens het werkwoord *landscaping* ontstond: het aanpassen van de omgeving naar een esthetisch ideaal dat uit die schilderijen spreekt. Daar komt ook de betekenis van landschap als het geheel aan verschijnselen aan het aardoppervlak *zoals we die waarnemen* – en de waardes die we eraan toekennen – vandaan. Later is deze door de aardwetenschappen en de ecologie verder uitgebreid met het concept van een landschap als samenhangend systeem gevormd door natuurlijke krachten. Door al deze betekenissen is landschap een canvas waarop verschillende (esthetische, praktische en ethische) wereldbeelden kunnen worden geprojecteerd. En dat maakt het ook een strijdtoneel voor die verschillende benaderingen. Een plek waar nut, schoonheid en waarde verschillend worden geïnterpreteerd door boeren, burgers en overheid, waar bezit van en toegang tot land en grondstoffen niet voor iedereen vanzelfsprekend is. Dat het landschap onderhevig is aan conflict en verandering is goed zichtbaar in de discussie over landbouw en natuur. Zowel de recreatieve als de ecologische blik op het landschap worden steeds invloedrijker. Is het landschap van de boer als beheerder, van de stedeling die het in zijn vrije tijd gebruikt, van de samenleving als geheel of van commerciële krachten met internationale belangen?

Inmiddels heeft de landschappelijke blik zich ook op de stad gericht: het stadslandschap, het woon-werklandschap, het industrielandschap. Ook in dit stenen landschap komt de discussie over landbouw, natuur en recreatie terug en botsen verschillende wereldbeelden. Stadslandbouw was en is hier een aansprekend voorbeeld van.'

Het belang van voedselsystemen voor het landschap in het algemeen en van het stadslandschap staat inmiddels wel vast. Zie bijvoorbeeld de stadslandbouw-klassieker *Hungry City*, Carolyn Steels ook in het Nederlands vertaalde stadslandbouwbijbel. In haar boek laat zij vooral zien hoe onze historische en de huidige voedselsystemen, in belangrijke mate onze stadslandschappen mede gevormd hebben en nog altijd vormen.[11] Denk aan de Amsterdamse *Kalverstraat* of, nog beter, aan de Rotterdamse *Meent*.

Mooi is ook de schets die de anarchist Graeber van het New Yorkse stadslandschap in zijn studie *Direct Action* biedt. In bepaalde buurten zag hij *activist landscapes:* ' (...) squats, community gardens, social or community centers, radical bookstores/infoshops, and other more-or-less friendly institutions: co-ops, vegetarian restaurants, second-hand bike stores, avant-garde theaters, friendly churches, or even cafés and bars where activists are likely to be found hanging out'.[12]

IDEALEN

Rutger zegt nog nooit nagedacht te hebben over de term landschap, iets dat ook voor mij geldt. Rutger: 'De term komt op mij nogal apolitiek over. Maar zoals Paul de term beschrijft, als samenkomst van natuur, menselijke inrichting, èn menselijke betekenisgeving, en als een decor voor ideologisch conflict, zie ik veel aanknooppunten voor mijn eigen werk met mijn stadslandbouwprojecten'.

Aan het woord is Rutger Henneman (1981), een wat je noemt actieve Rotterdamse 'stadsboer'.[13] Hij studeerde Development Studies in Wageningen en deed antropologisch onderzoek naar grondeigendomsverhoudingen in Schotland. Hij publiceerde daar later over, samen met activist en schrijver Alastair McIntosh.[14]

Sinds 2000 verbouwt Rutger zijn eigen groenten. Stadsboer is hij sinds 2007. Als medeoprichter van *GroenGoed* werkt hij op acht buurtmoestuinen in Rotterdam. Een deel van de oogst van de tuinen waarop Rutger actief is gaat naar armoedebestrijdingsprojecten. Verder is Rutger mede-initiatiefnemer van de samenwerkingsverbanden *Groene Groeiplekken, Groen010* en de Rotterdamse Armoedebestrijdings Beweging. De tuinen waar Rutger actief is of was hebben namen als de *Gandhituin* en de *Vredestuin*. Die tuinen hebben dan ook uitgesproken sociaaleconomische en politieke doelen.

Rutger: 'In Rotterdam zie ik, zoals ook elders, een strijd gaande tussen arm en rijk. Die strijd is ook een strijd om land, waarbij ook het landschap van belang is, zo besef ik sinds kort. Bij elke nieuwe ontwikkeling van de stad moet je je afvragen of mensen met een laag inkomen uitgesloten worden. Of niet. Grote projectontwikkelaars willen stukken groen in Rotterdam 'ontwikkelen' tot woontorens met dure appartementen. Wonen wordt steeds duurder, zeker wonen in het groen. Grond in Rotterdam wordt meer en meer exclusief toegekend aan rijke stadsgenoten. Ik ben zelf met stadslandbouw begonnen om te laten zien dat een betere wereld mogelijk is. Ik ben ervan overtuigd dat de massale ecologische destructie en massale armoede in de wereld onlosmakelijk verbonden uitwassen zijn van het kapitalistische wereldeconomie. Ik zag in dat een project waarin je gezamenlijk groenten verbouwt een doorkijkje kan bieden naar een alternatieve vormgeving van de fundamentele maatschappelijke structuren. Op onze buurttuinen, geïnitieerd door Stichting Vredestuin en Stichting GroenGoed, werken we altijd vanuit niet-kapitalistische eigendomsverhoudingen. We onderbouwen ons werk vanuit een fundamentele kritiek op het kapitalisme. Stadslandbouw heeft inderdaad ook de potentie om te experimenteren met andere samenlevingsvormen. Maar dat gebeurt helaas niet vanzelf en is zeker niet vanzelfsprekend. Stadslandbouw kan ook het neoliberalisme versterken. Een stadslandbouwproject dat van haar bezoekers vraagt om drie euro neer te leggen voor een kop muntthee, sluit mensen met een laag inkomen uit van de rijkdom van het land in de stad.'

NIEUWE SOCIALE BEWEGINGEN

Zelf – ik ben van 1954 – kon ik melden dat ik, zoals zo veel sociologen van mijn generatie, eigenlijk altijd min of meer antikapitalist ben geweest. En dus altijd wel gehoopt heb op wat een tijdje *nieuwe sociale bewegingen* heette: sociale bewegingen die, zeg maar, à la het Marxe proletariaat, de grote kladdaradatsch zouden kunnen bewerkstelligen. Of op zijn minst een bijdrage konden leveren aan de mijns inziens vooral noodzakelijke *economische* democratisering van onze samenleving. In mijn onderzoek naar burgerinitiatieven in de buitenruimte, *Het is mijn hobby niet* uit 2016, besteedde ik een hoofdstuk aan die initiatieven als mogelijke bijdragen aan een meer participatieve democratie.[15] Want ja, dat proletariaat waar socialisten van allerhande pluimage, anarchisten niet uitgezonderd, hun hoop op vestigden werd immers door het kapitalistische systeem tamelijk eenvoudig ingekapseld. 'Arbeid was een belangrijk thema voor een sociale beweging en dus

was de arbeidersbeweging in de negentiende en twintigste eeuw belangrijk. Om dat in te zien hoef je denk ik geen anarchist of revolutionair te zijn. In de jaren zeventig en tachtig kwamen vervolgens onder invloed van *tiers-mondisten* als Cabral in Afrika en Che Guevara in Latijns-Amerika de boerenbewegingen aldaar in beeld. Daarna kwamen toch vooral weer westerse protestgroepen op zoals de kraakbeweging, de milieubeweging… En dan gaat het nu ineens over de stadslandbouwbeweging, over voeding, over *eten* dus. En over de leefomgeving: zowel *lokaal*, voor de deur zelfs, over de buitenruimte als *mondiaal* over het klimaat: hoe fundamenteel kan een leidend thema voor een beweging zijn – of worden? Zou de stadslandbouwbeweging niet kunnen uitgroeien tot iets wat vroeg of laat een groot maatschappelijk momentum zou kunnen krijgen?

De *grüne* politicus en ex-DDR-dissident Rudolf Bahro (1935-1997) voorspelde dat het kapitalisme niet aan interne klassentegenstellingen ten onder zou gaan maar doordat het systeem op ecologische grenzen zou stuiten, en daar honderd procent zeker, op zou vastlopen (al is 'verzuipen' inmiddels een realistischer beeld). Ik heb er een paar jaar goede hoop op gehad.'

De klimaatproblematiek bleef echter, hoe fundamenteel ook, vooralsnog een links thema. Een echte stadslandbouwbeweging kwam niet van de grond. En de vereniging *Eetbaar Rotterdam* werd veelzeggend genoeg in 2017 opgeheven.

GAIA

Zoals eerder aangegeven is ook Paul in de aanloop naar onze bijdrage aan d*e AS* geïnteresseerd geraakt in het anarchisme. Zijn belangrijkste inspiratie vond hij eerder vooral in het Gaia-denken – je kunt er het een en ander over vinden op Wikipedia. Paul: 'Mij heeft dat denken geholpen om de vraag van duurzaamheid te verankeren in een concept van hoe de wereld werkt, dat grenzen definieert maar wel op een manier die ruimte laat voor politieke keuzes. Het natuurlijke systeem van de aarde kan daarbij dienen als kader: uiteindelijk moeten we het met al het leven op aarde rooien op deze planeet met haar eindige grondstoffen en de energie die van de zon komt en de warmte uit het binnenste van de aarde en als spiegel. Hoe lost de natuur problemen op als afval en energievoorziening? Kent de natuur een verdelingsvraagstuk? Hoe is de natuur georganiseerd en in hoeverre weerspiegelt de menselijke samenleving die organisatie? En wat betekent dat? Als je de ontwikkeling van de mens bekijkt als onderdeel van dit systeem zie je dat we enerzijds steeds beter begrijpen hoe het werkt en hoe we er mee kunnen werken, en dat we anderzijds met technologie bepaalde regulerende principes uit de natuur (tijdelijk) buitenspel zetten, wat op korte termijn welvaart en economische groei oplevert en op langere termijn milieuproblemen die uiteindelijk toch weer bij ons op het bord komen.'

Gevraagd naar een link van dit alles met het anarchisme reageert Paul enthousiast: 'Ik zie zeker parallellen tussen de inzichten uit de Gaia-theorie en principes in het anarchisme. De nadruk op relatieve autonomie en zelfbeschikking is terug te vinden in het principe van geneste ecosystemen die relatief zelfstandig maar wel verbonden aan elkaar en met overkoepelende systemen op hoger schaalniveau gekoppeld zijn: pan-archie. Beetje *think global, act local* maar wat complexer, wat realistischer ook, denk ik. In de stadslandbouw is lokale (zelf)organisatie natuurlijk een belangrijk thema. De vereniging *Eetbaar Rotterdam* liet zich mede inspireren door de principes van ZERI (Zero Emissions Research Initiative) van *Gunter Pauli*, de voorloper van de Blue Economy[16], dat op haar beurt weer mede geïnspireerd is op de vijf koninkrijken van de natuur zoals *Lynn Margulis* die heeft gedefinieerd.[16] Een bekend voorbeeld van ZERI is de bierbrouwerij waarvan alle bijproducten, het afval, wordt verwerkt door dieren, bacteriën of algen, waardoor verbinding ontstaat tussen verschillende lokale (productie)processen en meerwaarde wordt gegenereerd, zowel financieel als sociaal. Kennis is de verbindende factor tussen verschillende kleinschalige systemen. Met de expertisegroep en later ook de Vereniging Rotterdam hebben we ons ingezet voor een Rotterdamse stadslandbouw die kennis en vaardigheden wilde delen.'

Pauls studie *Ruimte voor stadslandbouw* bekeek waar stadslandbouw een plek zou kunnen vinden. Het idee was daarbij dat met de frisse kijk van stadslandbouw onvoorziene mogelijkheden zichtbaar zouden worden en dat overzichtelijke plekken als braakliggende terreinen, daken, restgroen en dergelijke – gratis – ruimte zouden kunnen bieden aan vernieuwende vormen van eetbaar groen en nieuwe manieren om voedsel te produceren met allerlei voordelen voor de stad.[17]

'Terugblikkend was stadslandbouw een onderdeel van een veranderende omgang met publieke ruimte,' zegt Paul. 'Was die publieke ruimte vroeger overzichtelijk georganiseerd in openbare pleinen, straten en parken die door de gemeente onderhouden werden, door "liberalisering" worden steeds meer vierkante meters geprivatiseerd en anderzijds vanuit de participatiegedachte royaal overgedragen aan de zorg van de burger. Daarmee is het vanuit anarchistisch perspectief een strijdtoneel waar de burger zaken van het systeem kan opeisen, kan bevechten. Rotterdam wordt nog steeds, zowel nationaal als internationaal, als een voorloper op dit gebied gezien.'

GRAMSCI

Rutger heeft meer verwantschap met het anarchisme, maar noemt zichzelf geen anarchist. 'Het anarchisme zie ik als een moderne ideologie die uitgaat van rationalistische principes als vrijheid en gelijkheid. Voor mij staan deugden centraal, of spiritualiteit: een streven naar een vervuld bestaan. Mijn kritiek op het kapitalisme en mijn idealen voor een andere samenleving komen dus meer voort uit een voor-moderne grondslag.' Proudhon en Kroprotkin [18] waren – en zijn – inspiratiebronnen voor Rutger: 'Proudhon vanwege zijn ideeën over eigendom. Bij het lezen van Proudhon besefte ik voor het eerst dat ons kapitalistisch (individueel en exclusief) eigendom over natuurlijke hulpbronnen onrechtvaardig en onderdrukkend is: een vorm van geweld zelfs. Eigendom is volgens mij inderdaad vaak diefstal. Niemand mag uitgesloten worden van het gebruik van de aarde om te leven. Door Kropotkin besefte ik dat we van nature groepsdieren zijn. Zelfs individueel exclusief eigendom is in werkelijkheid niet individueel en exclusief, omdat het een afspraak is binnen een groep die bestaat zolang de groep het respecteert. Als idee is het dus tegenstrijdig: een illusie. Als set van af-

spraken is het gewelddadig. Met mijn stadslandbouwprojecten werken we dus ook expliciet niet met exclusieve normen. Wij zeggen altijd: deze buurtmoestuin is van iedereen die meedoet en iedereen is welkom om mee te doen. De publieke ruimte is van ons allemaal. Kropotkin is voor mij van belang vanwege zijn nadruk op nut en noodzaak van samenwerken.'[19]

Een andere belangrijke invloed voor Rutger is Antonio Gramsci. 'Gramsci was een Italiaanse communist die in de tijd van Mussolini in de gevangenis in zijn dagboek zijn sociologische theorie heeft uitgewerkt. Hij was gebiologeerd door het enorme belang van cultuur voor het bestaan van ons economisch stelsel, het kapitalisme. Kort gezegd bestaat het kapitalisme volgens Gramsci vanwege de kapitalistische *hegemonie.* Een hegemonie is het kennissysteem dat een cultuur domineert. Overal, op school, in de kerk, in sportclubs, op straat, in de winkel, thuis aan tafel, tijdens werk in de fabrieken van die tijd en op het land, geeft iedereen de wereld betekenis aan de hand van kapitalistische verklaringen. Van kinds af aan is de wereld kapitalistisch aan je uitgelegd. Je kan zelf dus ook niet anders dan de wereld kapitalistisch uitleggen. Je hebt geen idee hoe de wereld eruit zou zien als we een niet-kapitalistische economie zouden hebben. Bijna niemand heeft de mogelijkheid om gebeurtenissen te verklaren vanuit alternatieve kennissystemen. Niemand zoekt naar oplossingen voor problemen vanuit alternatieve kennissystemen. Dus de culturele hegemonie bestendigt altijd het kapitalisme. Om uit die spiraal te komen is het volgens Gramsci nodig dat een groep mensen in de samenleving een 'counter-hegemonie' formuleert: een alternatief kennissysteem, wat de wereld verklaart vanuit een ander fundament. Die counter-hegemonie moet consistent in elkaar zitten. De kapitalistische ideologie (net als haar voorgangers zoals het mercantilisme en katholieke economische theorieën) zit heel erg consistent in elkaar. Bedacht door auteurs als John Locke, Adam Smith en David Ricardo. De theorie kon hegemonisch, dominant, worden doordat er bijna geen tegenstrijdigheden in zitten. Ieder mens (juist ook mensen in de arbeidersklasse) gelooft een theorie niet meer bij de eerste de beste tegenstrijdigheid die iemand tegenkomt. Er moet volgens Gramsci dus veel werk gestopt worden door veel denkers om die counter-hegemonie goed uit te denken en zo te ontwikkelen dat er geen tegenstrijdigheden inzitten. Die counter-hegemonie moet zich verspreiden, zodat steeds meer mensen een alternatief hebben naast de hegemonie. Pas dan zal er een grote verandering plaats vinden in de samenleving: een revolutie.'

Daarmee is Gramsci volgens Rutger uiterst actueel: 'Ik ben ervan overtuigd dat de massale ecologische destructie en massale armoede in de wereld onlosmakelijk verbonden uitwassen zijn van de kapitalistische wereldeconomie. En het kapitalisme is sterker dan ooit. We leven in het zogenaamde "there-is-no-alternative-tijdperk". Het communisme heeft verloren. En er bestaan bijna geen (of alleen maar slecht ontwikkelde) alternatieve ideologieën op die van het neoliberalisme. Door pragmatische politiek (het idee dat beslissingen genomen moeten worden op basis van feiten in plaats van ideologie) wordt er door bijna niemand een alternatieve ideologie verder ontwikkeld en tegenover het neoliberalisme gesteld. Daarom blijft iedereen neoliberaal denken, de wereld neoliberaal uitleggen en neoliberale oplossingen zoeken voor problemen. Daarom zouden we meer goed doordachte en onderbouwde alternatieve ideeën moeten uitwerken en deze zo veel als mogelijk in de praktijk moeten uitwerken. Ik geloof zeer in een praktische dialoog tussen heel veel van al die alternatieven '

Maar de praktijk is weerbarstig, ontdekte Rutger. 'De stadslandbouw, zeker ook die in Rotterdam beweegt zich een heel andere kant op. Je ziet eerder hoe hardnekkig het neoliberalisme is. Zelfs de meest idealistische stadslandbouwprojecten stellen zich op als een kapitalistisch bedrijf. Het stadslandbouw-discours is grotendeels neoliberaal. De hoofdbezigheid van veel stadslandbouw-projecten is het ontwikkelen en realiseren van hun "verdienmodel". Stadslandbouwprojecten zijn in een concurrentiestrijd verwikkeld van allen tegen allen om hun fondsen en subsidies binnen te halen, of om hun producten te verkopen. Veel stadslandbouwprojecten verkopen dure groenten voor mensen met geld, of hebben een theehuis voor mensen met geld. Vaak halen stadslandbouwprojecten daar hun trots uit: ondernemer zijn. Ze noemen zich dan vaak "sociaal" ondernemer. Slagen als stadslandbouw-ondernemer lijkt bij te dragen aan het sociaal kapitaal en aanzien van stadslandbouwprojecten. De gemeente werkt daar hard aan mee. Die ziet het liefst dat alle projecten "zelfvoorzienend" zijn: onafhankelijk van de gemeente – maar afhankelijk van de markt en dus van mensen met geld.'

Paul reageert… 'Eetbaar Rotterdam heeft daar – met de beste bedoelingen – aan bijgedragen, ben ik bang. Eetbaar had als visie dat stadslandbouw de stad mooier, duurzamer en meer leefbaar zou kunnen maken en dat de stadsboer die dit verwezenlijkt dat als beroep zou kunnen doen. Een stoer Rotterdams verhaal. Het beeld van de stadsboer die zijn eigen broek wel op zou houden, is overgenomen door de gemeente en heeft de ontwikkeling die Rutger hier beschrijft ondersteund. Toch is het de vraag of afhankelijkheid van geld van de gemeente (zelf ook onderdeel van het marktdenken) beter is dan afhankelijkheid van geld van (mede)burgers. Het gaat er volgens mij om te proberen om een andere invulling te geven aan wat we verstaan onder economie. Het gevaar ligt er in dat de reële vraag hoe je rond komt zich gaat mengen met de ideële vraag hoe je zou willen dat we samen rondkomen en samen (rechtvaardig) leven.'

Rutger zegt niet wanhopig te zijn geworden, maar wel realistischer. 'Stadslandbouw heeft nog altijd de potentie om een experimentele ruimte te zijn voor de ontwikkeling van andere maatschappelijke fundamenten. Maar dat gaat niet vanzelf. We hebben veel werk te doen om in de stadslandbouw de culturele strijd aan te gaan en de wereld (en ook stadslandbouw zelf) anders te verklaren en anders vorm te geven. Het gaat mij veel te langzaam. En ik vraag me steeds vaker af of gras en bladeren harken nu de meest efficiënte inspanning is om zoden aan de dijk te zetten. Ik denk erover om mij meer met stedelijke politiek te gaan bezig houden.'

Gedrieën denken we intussen na over de stappen die we als redactie van het *Stadslandbouwtijdschrift* moeten gaan zetten. Is stadslandbouw nog altijd de goede vlag boven de onderwerpen waarover we met anderen, kritische geestverwanten vooral, na willen denken? Dit *AS*-artikel was in dit denkpro-

ces zondermeer een belangrijk moment. Meedenken? Meld je aan op www.eetbaarrotterdam.nl/*contact-2* en denk met ons mee. Binnenkort verschijnt daar trouwens ook een nieuwe aflevering van Bladeren. We horen graag van je!

NOTEN

(1) Zie http://www.eetbaarrotterdam.nl/2016/01/iedereen-moet-ergens-in-zijn-leven-in-aanraking-komen-met-landbouw-interview-met-bas-de-groot-deel-1/ De delen 2 en 3 vind je elders op de website www.eetbaarrotterdam.nl. – (2) Zie Ester J. Veen, *Community Gardens in Urban Areas,* proefschrift Wageningen (WUR 2015), zie http://edepot.wur.nl/241144 (3) Zie Thom Holterman, in: d*e AS* 188. Zie zie https://www.tijdschrift-de-as.nl/documenten/de_AS_188.pdf. Zie ook https://libertaireorde.wordpress.com/2014/04/20/stadslandbouw-onze-oogst/ De digitale versie van mijn boekje vind je hier: https://www.rotterdam.nl/wonen-leven/stadslandbouw/Onze-Oogst.pdf – (4) Isidor Wallimann, *Urban Agriculture as Embedded in the Social and Solidarity Economy; Basel: Developing Sustainable Communities,* in: Paul V. Stock, Michael Carolan & Christopher Rosin (eds.), *Food Utopias. Reimagining Citizenship, Ethics and Communit*y, Oxon (Routledge), 2015, pp. 79 - 87 – (5) Ik noem hier: Claire Nettle, *Community Gardening as Social Action*, Farnham (Ashgate) 2014; Christa Müller, *Urban Gardening. Über die Rückkehr der Gärten in die Stadt*, München, (oekom), 2014; Kerstin Reynolds, Nevin Cohen, *Beyond the Kale. Urban Agriculture and Social Justice Activism in New York City*, Athens (Univ. of Georgia Press), 2014. – (6) Peter Lamborn Wilson et al (eds) *Avant Gardening. Ecological struggle in the city and the world,* New York 1999 (Autonomedia) en Amale Andraoa et al (eds) *Above the pavement the farm,* New York (Inventory Books), 2010. Redacteur Claude Tchou noemde in zijn Parijs-68-muurkrantcollectie *les murs ont la parole* (juni 1968, Aubin, Lingugé) de *Sorbonne* als bron van deze tekst. Het genoemde Duitse boekblad verscheen, onder redactie van *Hans Peter Duerr* (hoogleraar etnologie Bremen, 1992-1999) bij Karin Kramer Verlag in Berlijn. – (7) David Crouch en Colin Ward, *The Allotment: Its Landscape and Culture*, Londen, Faber & Faber, 1988, vele malen herdrukt. Zie vooral het tweede hoofdstuk *Cultural Landscapes and Freedom*. Holterman (zie noot 3) meldde dat begin 20e eeuw wel beweerd werd dat 'arbeiders die een volkstuin hebben, (...) niet meer nadenken over de klassenstrijd.' – (8) Zie https://www.dailymail.co.uk/news/article-1024833/Nine-meals-anarchy--Britain-facing-real-food-crisis.html, als ook https://www.theguardian.com/commentisfree/2010/jan/11/nine-meals-anarchy-sustainable-system – (9) Over Giuliani vs de *community gardens* zie bijv. Efrat Eizenberg, *From the Ground up. Community Gardens in New York City and the Politics of Spatial Transformation*, Farnham (Ashgate) 2013. De New Yorkse onderzoeker Nevin Cohen publiceert regelmatig over *gentrification* in verband met *urban agriculture*, zie bijv. http://www.cunyurbanfoodpolicy.org/news/2018/3/27/feeding-or-starving-gentrification-the-role-of-food-policy – (10) Zie www.pauldegraaf.eu en www.rfgn.nl – (11) Carolyn Steel, *Hungry City. How Food Shapes Our Lives,* Londen (Chatto & Windus) 2008, Nederlandse vertaling als *De hongerige stad*, Rotterdam (NAi) – (12) David Graeber, *Direct Action. An Etnograph*y, Oakland / Edinburgh (AK Press) 2009, pp. 266 ff. – (13) https://rutgerhenneman.com/ – (14) *The Political Theology of Modern Scottish Landreform,* zie http://www.alastairmcintosh.com/articles/2009-JSRNC-Land-Theology.pdf (15) Te downloaden via https://rotterdam.buurtmonitor.nl/documents – (16) Gunter Pauli, *Blauwe economie, Versie 2.0*, Amsterdam 2017 – (17) Zie haar, samen met Karlene V. Schwartz geschreven boek *Five Kingdoms: An llustrated guide to the Phyla of Life on Earth* (1997). De vijf koninkrijken representeren de vijf hoofdvormen van leven: bacteriën, algen, schimmels, planten en dieren, elk met een eigen metabolisme. Afval in het ene 'koninkrijk' is neutrale stof of voedsel in het andere koninkrijk (noot PdG) – (18) Zie http://www.eetbaarrotterdam.nl/ruimte-voor-stadslandbouw-in-rotterdam/ – (19) In Mike Davis recente studie *Old Gods, New Enigmas. Marx's Lost Theory*, Londen/New York, Verso, 2018) werd Kropotkin tot mijn stomme verbazing overtuigend neergezet als de eerste klimaatwetenschapper: hij zag de *natuurlijke* klimaatverandering als een belangrijke factor in de geschiedenis van de mensheid. Kropotkin's studie *Glacial and Lacustrine Periods* verscheen in 1998 in het Russisch (Davis p. 269n55)

EEN STADSLANDSCHAP MET GESCHIEDENIS

Martin Smit

Favoriete landschappen 4

In mijn favoriete landschap kom ik aan met de trein. Voordat ik verder reis met het openbaar vervoer werp ik buiten het station een blik op het verlopen hotel aan de overkant en het straatgewoel van krioelende auto's, scooters en enkele fietsers. Even snel de sfeer proeven.

Mijn verblijfplaats is een eenvoudig hotel in het centrum. In deze stad voel ik me thuis: Parijs. Iedere straat is anders, altijd zijn er mensen op straat en is er rumoer. Het is er nooit stil. Het is een alledaagse, onoverzichtelijke chaos, voortdurend aan verandering onderhevig maar toch binnen bepaalde kaders. Er is altijd lawaai. Het stinkt er naar uitlaatgassen, in de zomer smelt op sommige plekken het asfalt. Dat ruik je, maar dat deert me niet. Het hoort bij deze stad. Gelukkig is er altijd een terras of park vlakbij.

Het is bijna overal druk, er is vertier, er wordt geleefd, gewerkt. Dat is wat ik nodig heb: drukte om me heen en telkens nieuwe ontdekkingen doen. Ik kom iedere dag op plekken die ik nog niet kende, ik vind winkels die ik niet eerder bezocht en ik slenter door buurten waar je geen toerist tegenkomt. Of ik breng dagenlang in allerlei boekhandels door en slenter langs de bouquinistes langs de Seine.

Parijs is een tweeslachtige stad. Aan de ene kant is het een smeltkroes van culturen, tegelijkertijd blijven die culturen in hun eigen buurten klitten, de Joodse Marais, het Chinese 13^{e} Arrondissement, het Noord-Afrikaanse Belleville.

Tweeslachtig is ook het beleid van de gemeente Parijs. Ze probeert een groen imago te kweken door de aanleg van fietspaden, het stimuleren van het gebruik van Velib', de goedkope leenfiets, of door een lang viaduct te transformeren tot de Promenade Plantée. Maar in het 13e Arrondissement, in de schaduw van Mitterands prestigeproject de Bibliotheque Nationale, worden volkswijken platgewalst ten behoeve van megalomane bouwprojecten met sportcomplexen, megabioscopen en architectonische hotspots die vooral Japanse toeristen lijken te trekken.

De maatschappelijke tegenstelling tussen arm en rijk weerspiegelt zich in het staatbeeld. Dat zie je als je van wijk naar wijk loopt. Loop maar eens van Belleville naar de Place d'Italie. De grandeur en glorie van de negentiende-eeuwse bourgeoisie pronken naast overblijfselen uit een revolutionair verleden. Door Parijs lopen is door de geschiedenis lopen. Het stadslandschap is hier nog het zichtbare decor van rebellie, oproeren en opstanden.

Op Cimetière Levallois-Perret zie ik dat er verse bloemen liggen op het graf van Louise Michel. Met Eric Hazans *A History of the Barricade* op zak, bezoek ik de plekken waar de Commune haar barricades had opgericht. En altijd bezoek ik als eerbetoon de Mur des Fédérés op Père Lachaise, waar de laatste Communards zijn geëxecuteerd. Dichter bij de bron van het anarchisme kun je niet komen.

HET STRAND EN DE ZEE

Arie Hazekamp

Favoriete landschappen 5

Over mijn favoriete landschap hoef ik helemaal niet na te denken. Dat is het strand en de zee. Het is een plek om steevast naar terug te keren. Vooral in Nederland maar ook daarbuiten moet ik de zee zien als we in de buurt zijn.
Komt het omdat ik mijn hele jeugd de zomervakantie doorbracht aan de kust in Schoorl en Groet? Als het mooi weer was, trokken we steevast naar het strand. Zwemmen in de zee, kuilen graven tot je er helemaal in stond en mijn vader zei dat het zo wel diep genoeg was. Eerst het geknoei met windschermen die nooit soepel wilden staan. Het hele gezin was nodig de stokken vast te houden. Handdoeken vol zand, warme kleffe boterhammen met lauwe sinas tussen de middag en aan het einde van de middag patat, vanzelfsprekend. Of een ijsje bij de bakker in het dorp.
Ongetwijfeld ligt hier de bron van mijn voorliefde voor de zee en het strand.
Ik keer graag terug naar deze plekken uit mijn jeugd. Het strandleven heeft plaats gemaakt voor stevige strandwandelingen. Nieuwsgierig naar wat er nu weer aangespoeld is, hoe ruig de zee is of juist niet. De zee weerspiegelt zo het leven zelf. Waaien we weg of kunnen de schoenen uit? Het water om je voeten of op tijd een stapje terug om een kletspoot te voorkomen. Eindeloos kun je turen, er valt altijd wat te zien. De vertrouwde geur van zout. Bovenal geeft de zee rust en het strand ruimte. Ruimte om na te denken en stil te staan. Tijd voor een goed gesprek als de wind je niet om de oren toetert. Of het geluid van de omgeving in je op laten nemen. Zo'n wandeling geeft een voldaan gevoel en wordt vervolgd in een strandtent. Het jaargetij bepaalt de wijze van afsluiting. Maar het is altijd goed zo!

HET WILDE EN HET ONTHAASTE LANDSCHAP

Marius de Geus

Favoriete landschappen 6

Men kan deze vraag op twee manieren uitleggen. Men kan op zoek gaan naar het landschap dat mij in het verleden het meeste vreugd heeft gegeven, of men kan een persoonlijke schets geven van een 'utopisch' Nederland in bijvoorbeeld het jaar 2050.
Het landschap dat mij door de jaren heen het meest heeft geraakt is het landschap van de bergen, fjorden en gletsjers in Noorwegen, waar ik vijf keer op bezoek ben geweest. Het Noorse landschap verschaft bewondering en verbazing: het is groots, indrukwekkend en maakt dat de mens zich klein voelt ten opzichte van de natuur. Wanneer je er door de bergen en valleien wandelt en geniet van het wilde landschap, roept dit bij mij gevoelens van betovering en verwondering op.
Wel moet ik er direct aan toevoegen dat de Noorse natuur ook angst inboezemt, aangezien het weer, de neerslag en de temperatuur onbeheersbaar zijn. Een lange wandeltocht door het Jotunheimen Nationale Park is niet van gevaar ontbloot. Je kan uitglijden of door een onverwachte weersverandering in de problemen komen. Aan de ene kant kan je de subliemheid van de natuur ervaren, maar je moet tegelijkertijd voorzichtig blijven.
Een andere vraag is hoe mijn 'utopische' landschap in Nederland eruit ziet. Want al mag ik graag naar Noorwegen reizen om van de natuur te genieten, ik blijf gehecht aan het Nederlandse cultuurlandschap. Wanneer ik een utopisch beeld van Nederland voor het jaar 2050 wil schetsen, dan heeft dit de volgende kenmerken. De steden zijn veel kleinschaliger geworden en hebben maximaal honderdduizend inwoners.
Deze steden bieden een tuinstadachtige leefomgeving met vele groenvoorzieningen en zijn zorgvuldig geïntegreerd in het Hollands parklandschap. De krachtigste Nederlandse vergezichten, te weten het polderlandschap, het rivierenlandschap en duin- en zeelandschap zijn na 2020 beschermd verklaard, wegens hun intrinsieke waarde en het expliciete recht van de burgers op het ervaren van de weidsheid van het landschap.
De bebouwing en infrastructuur zijn in 2050 afgestemd op de menselijke maat. Bruggen, wegen en huizen zijn zorgvuldig ingepast in de natuur en de vervoerssystemen zijn geruisloos en relatief langzaam. Magneettreinen en -trams zweven stil door de groene steden en het uitgestrekte platteland, zonder mens en natuur te verstoren. Haast en snelheid hebben in dit 'verstilde, onthaaste landschap' plaatsgemaakt voor tragere mobiliteit en het rustig kunnen genieten van de landelijke omgeving. Het aantal ongerepte natuurgebieden is sterk toegenomen, als oases die ruimte bieden voor wildheid, woestheid, stilte en biodiversiteit. Dat wordt genieten

LANDSCHAP & ACTIVISME

Rymke Wiersma

Bij activisten die zich inzetten voor het verdedigen van het landschap denk ik al snel aan GroenFront!, een netwerk van radicale milieuactivisten uit Nederland en Vlaanderen dat staat voor directe ecologische actie.[1] *De organisatie, die vooral bekend is geworden door het protest tegen de Betuwelijn en de bosbezetting in Schinveld, werd in 1996 opgericht als Nederlandse tak van (het Britse) Earth First!*

Zowel van GroenFront! als van nieuwe groepen als Code Rood[2] kun je zeggen dat ze een anarchistische manier van samenwerken en actievoeren voorstaan (radicaal, basisdemocratisch, een duidelijke keuze voor geweldloze directe actie). Ook Code Rood houdt zich bezig met het landschap, denk aan het bruinkoolmijnenlandschap in Duitsland, of aan de aardgasvelden in Groningen. Van de website: 'Code Rood is een samenwerking van mensen die strijden tegen de fossiele industrie en haar macht. Dit gaat dus om alle vormen van olie, gas en kolen.'

Peter Polder, een van de oprichters van GroenFront!, werkt nu bij Milieudefensie aan het sluiten van de gaskraan, is naar eigen zeggen 'olie & gas nerd' en zet zich in als trainer voor sociale bewegingen bij Stroomversnellers, maar is ook een van de initiatiefnemers van Code Rood. Alles bij elkaar genoeg reden om hem voor dit nummer van *de AS* wat vragen te stellen.

Hoe ziet jouw ideale landschap er eigenlijk uit?

Mijn ideale landschap is de wildernis, de vrije natuur die zijn eigen gang gaat, chaotisch is en erg divers. En het liefst zie ik dan bossen en moerassen. Groen, waterrijk en barstensvol leven.

Je hebt altijd in heel wat milieu-actiegroepen gezeten, is dat een bewuste keus geweest?

Ik ben opgegroeid op het platteland, en las op mijn zeventiende *Grenzen aan de Groei*, ook wel bekend als het *Rapport van de Club van Rome*. Vanaf dat moment was ik gegrepen door ons ecosysteem, en door hoe we de voorwaarden om binnen dat ecosysteem een bloeiende maatschappij te handhaven aan het vernietigen zijn. Ik kon dat proces van buitenaf bestuderen, of er de strijd mee aan binden. Dat laatste leek me veel leuker. Zodra ik in Utrecht ging studeren ben ik actief geworden in de milieubeweging. En hoewel ik altijd een bredere belangstelling gehad heb, denk ik nog steeds dat de strijd voor een leefbaar ecosysteem het allerbelangrijkste is. Simpel gezegd… op een dode planeet kunnen we al die andere strijden zeker weten niet meer winnen.

Welke milieu-actiegroep heeft voor jou nu de meeste potentie, en waarom?

Ik koester ze allemaal. Alle organisaties binnen een beweging hebben hun eigen rol te spelen, een eigen niche. Op dit moment werk ik voor Milieudefensie, een NGO die wellicht niet zo radicaal is als ik zou willen, maar wel erg veel mensen weet te bereiken en veel invloed heeft. Ook ben ik actief in Stroomversnellers, dat ik zelf opgezet heb en waar nu vijftien ervaren activisten allerlei actiegroepen en NGO's helpen met training en advies. Daarnaast ben ik betrokken bij het veel radicalere Code Rood, waarbinnen we massale burgerlijke ongehoorzaamheid organiseren tegen de fossiele brandstof industrie.

Het is belangrijk dat organisaties in staat zijn een structuur te bieden waarbinnen mensen hun bijdrage aan een campagne kunnen maximaliseren en zelf kunnen groeien. Ook wat dat betreft zijn er veel overeenkomsten tussen een ecosysteem en een organisatie.

Hoe kijk je aan tegen een landschap vol met windmolens en velden met lange rijen zonnepanelen?

En biomassa voor energie of grondstoffen, zeewierboerderijen op zee, plannen om via *geo-enginering* de klimaatcrisis te dempen door stof in de atmosfeer te pompen. Een steeds groter deel van het landschap of het totale ecosysteem is onder controle gebracht en wordt ingericht ten bate van mensen. Dat zou niet hoeven als we – de rijken voorop – allemaal een sober leven gaan leiden en onze economie laten krimpen. Maar lukt ons dat op tijd? Als we nu alle fossiele brandstofwinning stopzetten, gaan we tegen tekorten aanlopen. Grote groepen in de samenleving zullen het niet pikken als af en toe de stroom uitvalt of ze in huis kou lijden. Mijn eigen prioriteit is: eerst zorgen dat die fossiele brandstoffen in de grond blijven.

Wat of wie vormt of vormen volgens jou de oorzaak van de teloorgang van de natuur?

Bijna iedereen gelooft dat wij mensen de baas mogen zijn over deze aarde, en dat ze er is voor ons. Met als gevolg dat we denken ongestraft elk ecosysteem naar ons hand te kunnen zetten. Dat is naar mijn idee krankzinnig en niet te onderbouwen, maar wel een van de steunpilaren onder bijna elke beschaving. En dat vertaalt zich naar landbouw, eeuwig durende economische groei en industrialisatie.

Door steeds meer ruimte op te eisen, door uitstoot van niet alleen broeikasgassen maar ook stikstof, fijnstof, plastic, landbouwgif slinken de biodiversiteit en de ecosystemen die het ook zonder ons redden steeds verder.

Overigens, bevers, otters, dassen en de zeearend zijn terug, en we hebben hier weer wolven! Maar wat me zorgen baart is de paniekreactie op de komst van de wolf, en het anti-natuur-activisme rond de Oostvaardersplassen. Het idee dat ook in Nederland natuur zichzelf kan redden, en ons niet nodig heeft is blijkbaar shockerend voor veel mensen.

Dat sentiment vertaalt zich zo langzamerhand naar elke vorm van vrije natuur die 'ons mensen' overlast oplevert. Vissers die zeehonden willen afschieten, autobezitters die kabelvretende steenmarters willen uitroeien, strandtenthouders die meeuwen willen verjagen en wee de ganzen die de grasveldjes op onze vliegvelden erg lekker vinden.

Wanneer komt er rond klimaatverandering een grote opstand van onderop?

Die gaat zeker snel komen. De impact van de klimaatcrisis wordt steeds meer gevoeld. Mensen zien de bosbranden en orkanen op tv, merken dat Nederland deze zomer extreem droog was, dat we al vele jaren geen Elfstedentocht gehad hebben, en tegelijkertijd zien ze dat de huidige politiek er volledig in faalt om daar een adequate oplossing voor te bieden. En dus zie je naast een ruk naar rechts in de politiek een nog veel grotere ruk naar groen. En dat is in andere landen niet anders. Je ziet een groep als Extinction Rebellion[3] opeens ontstaan en uit het niets in vijfendertig landen groepen opzetten. En je ziet de aantallen mensen die Duitse bruinkool mijnen bezetten in de vele duizenden lopen.

NOTEN

(1) Voor meer informatie: groenfront.nl – (2) code-rood.org – (3) Xrebellion.org

MAATSCHAPPELIJKE TRANSFORMATIE GEEFT HET LANDSCHAP VORM

Murray Bookchins indirecte strijd voor het behoud van 'wilderness'

Roger Jacobs

'Terwijl steun voor het behoud van wildernis terug te vinden is in al mijn geschriften zullen veel mensen niet weten dat ik ook een 'wildernis fanaat' ben. Ik bracht niet al mijn tijd door bij stakingsposten, in meetings, kantoren en bibliotheken. Mijn passie voor wildernisgebieden en de dierenwereld is een levenslange passie. Vanaf mijn kindertijd toen er in de Bronx nog enige restanten van de oorspronkelijke bossen bewaard waren gebleven hield ik ervan de wildernis te verkennen. Ik heb bijna elk nationaal woud en elk nationaal park in de VS bezocht en vele in Europa. Van de Olympic (in de staat Washington, RJ) en de Smokeys (bergketen in het Oosten van de VS-RJ) tot het Zwarte Woud in Duitsland. Ik heb het Appalachen-trekkerspad gevolgd tot Vermont in het noorden en Tennessee in het zuiden. Tussen die twee punten heb ik zowat overal gewandeld. Tijdens de jaren dat ik lesgaf in New Jersey kon ik het niet laten om elk weekend eropuit te trekken naar de Ramapo Mountains. Mijn liefde voor die bergen zit heel diep. Enkele van de fijnste momenten in mijn leven heb ik beleefd wanneer ik 's winters op mijn eentje diep in de wouden doordrong, waarbij een verstuikte enkel genoeg zou zijn geweest om van de vrieskoude om te komen. Nu ik zeventig jaar geworden ben en lijd aan een ernstige vorm van osteoarthritis betreur ik het nog het meest dat ik niet langer de wildernis kan intrekken. Noodgedwongen ben ik een meer afstandelijke bewonderaar geworden. Als ik daartoe in staat was zou ik fysiek schouder aan schouder gaan staan met alle mensen van Earth First! om de wilde regio's te beschermen'.[1]

Dit lange citaat van Murray Bookchin (1921-2006) vond ik terug in het verslagboek van 'The Great Debate' dat in de winter van 1989 plaatsvond in New York. Het is een van de zeldzame teksten waarin Bookchin onomwonden zijn passie voor de concrete, levende natuur uitspreekt. Voor het overige moet je bijna met een vergrootglas op zoek gaan naar soortgelijke uitlatingen in zijn geschriften. Bij het opstellen van een lijst van taken van een bevriende natuurbeschermingsvereniging vermeldt hij als laatste twee doelstellingen: 'het behoud en de uitbreiding van wildernisgebieden en leefgebieden van bedreigde soorten, de bescherming van diersoorten tegen de menselijke roofzucht'.[2] Met wat goede wil kun je zijn oproepen om de 'natuurlijke diversiteit' te cultiveren en 'respect op te brengen voor de spontaniteit van de natuurlijke wereld die té complex en té gevarieerd is om gereduceerd te worden tot de simpele eigenschappen van Galileo's mechanica'[3] opvatten als aansporingen om met de nodige zorgzaamheid en behoedzaamheid om te gaan met de natuur. De relatie mens-natuur vergelijkt hij wel eens met het besturen van een schip op een woelige zee: een goede stuurman maakt gebruik van de mogelijkheden die de zee

hem biedt maar pretendeert niet haar te kunnen domineren.
Deze eerder theoretische benadering van de natuur zou hem in de tweede helft van de tachtiger jaren in conflict brengen met de Amerikaanse vleugel van de 'diepe ecologie'. Deze zag zichzelf als een biocentrische filosofie die zich verzette tegen de in het Westen dominerende opvatting dat de niet-menselijke biosfeer niet meer was dan een 'natural resource', een nuttig goed ten dienste van de 'hogere' mensheid, religieus opgevat als de kroon van de schepping. Bookchins discussiepartner in boven vernoemd debat was Dave Foreman, een woordvoerder van de radicale ecologische actiegroep Earth First!, die beschouwd wordt als de directe actievleugel van de 'deep ecology'-beweging. Earth First! verzette zich met hand en tand tegen een verdere aantasting van de nog onontgonnen gebieden ('wilderness') in de VS door landbouwers, privéondernemingen (houtkap) en de overheid (bouw van stuwdammen). Uitbreiding, behoud en betere bescherming van de Amerikaanse wildernis werd haar allereerste zorg. Dit strijdpunt werd tevens beschouwd als het belangrijkste criterium om diepe radicale ecologie te onderscheiden van reformistische varianten. Daaruit ontstond ook de onvrede over de door Bookchin uitgewerkte theorie van de 'social ecology', die de ecologische catastrofe probeert af te wenden door allereerst een diepgaande maatschappelijke transformatie te bewerkstelligen. Dat leverde hem van gezaghebbende diepe ecologisten en Earth First-ers het verwijt op mensgecentreerd – antropocentrisch – te zijn waarbij de natuur in laatste instantie toch nog als een minderwaardige restcategorie wordt behandeld.[4]

Het meningsverschil liep de volgende jaren uit op een confrontatie waarin elke partij met de nodige retoriek het gelijk aan zijn kant probeerde te krijgen. 'The Great Debate' had tot doel een breuk in de radicale ecologische beweging te voorkomen. Murray Bookchin en Dave Foreman stelden zich tijdens het debat opvallend luisterbereid en verzoeningsgezind op ondanks de bestaande accentverschillen. Dieper ingaan op de accenten die Murray Bookchin toen legde laat ons toe een rudimentair beeld te schetsen van de landschapsutopie die hem van jongs af aan geïnspireerd heeft.

HET STEDELIJK LANDSCHAP VAN BOOKCHINS JEUGD

Bookchin liet zich in interviews over zijn politiek engagement meermaals ongegeneerd nostalgisch uit over de wijk East Tremont in de New Yorkse Bronx, het immigrantenstadsdeel waar hij tijdens het Interbellum zijn kinder- en jeugdjaren in doorbracht. Dat leert ons iets over de ruimtelijke utopie die hem nauw aan het hart lag.
Hij wijdde onder andere uit over de nog grotendeels ambachtelijke werkplaatsen van de kledingindustrie waarin zijn ouders tewerkgesteld waren. 'Kapitalisme was bovenal nog een economie; het beperkte zich grotendeels tot de economische sfeer en was nog niet doorgedrongen tot de maatschappij in haar geheel. Het was nog niet een vorm van dagelijks leven geworden. Het beperkte zich grotendeels tot de levenssfeer waar men zijn dagelijks brood verdiende. Anderzijds bestond er in de buurten, kleine steden en dorpen nog een grotendeels niet-kapitalistische wereld. 's Avonds wanneer mijn ouders terugkeerden van hun werkplaatsen traden zij een wereld binnen die volledig verschilde dan die

waarin ze werkten. Zij verlieten de geïndustrialiseerde kapitalistische wereld en ruilden die in voor de prekapitalistische wereld waarin ze niet langer 'proletariers' waren maar 'het volk'. Deze wereld leek op de prekapitalistische wereld zoals die bestond voor de Industriële Revolutie. Hier leek iedereen elkaar heel persoonlijk te kennen. Overal waren er nog ambachtslui actief. Zelfs de winkels waren 'mams en paps winkels' waarvan de eigenaars in een appartement aan de achterkant ervan woonden. We hadden niet de buitenissige supermarkten en grote winkels die nu de regel zijn'.[5]

Hij wijst ook op het hechte gemeenschapsleven in de buurten gebaseerd op etnische segregatie ('Little Israel', 'Little Italy', 'Little Ireland') en een sterk ontwikkeld klassenbewustzijn. Hij vertelt: 'Als gemeenschap waren de buurten – zelfs die in New York – geheel intact, met al hun gevoeligheden, geluiden en de geuren van de Oude Wereld. En de mensen van deze buurten waren zeer klassenbewust waardoor zelfs de hooggeschoolde arbeiders die in relatief goeden doen waren wisten dat ze uitgebuit werden. Iedereen wist wie een baas en wie een werkman was (…). Werkende mensen hadden een zichtbaar andere manier van stappen en van zich te kleden, je kon het van hen aflezen dat ze niet van de rijke klasse waren'. Bij ernstige sociale confrontaties oversteeg de klassensolidariteit de grenzen van de etnische gemeenschap. Zo bleef de avond (in 1927) van de executie van de anarchisten Sacco en Vanzetti levenslang in Bookchins geheugen gegrift. 'Overal gingen de lichten aan, iedereen kwam naar buiten – sommigen al in nachtkledij – om een krant te bemachtigen. Er heerste een intens gevoel van solidariteit. Vergeet niet dat ik in de Joodse gemeenschap leefde en dat de twee slachtoffers Italianen waren, maar vele mensen weenden openlijk'.[6]

Het agrarische platteland was duidelijk afgegrensd van de stadswijken maar nog te voet bereikbaar. 'Ook hoefde je de stad niet ver achter je laten om de eerste boerderijen te bereiken. Alles wat je daarvoor moest doen was de George Washington Brug oversteken of, voordat de brug was gebouwd, de veerboot over de Hudson nemen om dan rechtstreeks de open velden te betreden. Ik maakte er in die dagen de gewoonte van te gaan wandelen in de gebieden buiten de stad waarbij ik van mijn appartement naar de rivier ging, de brug overstak, de Palisades (steile kliffen op de westelijke oever van de Hudson-RJ) passeerde om zo te arriveren in de open gebieden van Englewood Cliffs en andere plaatsen die nu dicht bevolkte voorsteden zijn geworden'.[7]

HET IDEAAL VAN DE PRE-KAPITALISTISCHE STAD

Begin vijftiger jaren is Bookchin tijdens zijn dagelijkse bezoekjes aan zijn zieke moeder getuige van de afbraak van de wijk van zijn jeugd. Het stadsbestuur had besloten om de 'Cross Bronx Express Way' aan te leggen en besteedde het werk uit aan de beruchte aannemer Mozes Hess. Stadsplanners waren tot de conclusie gekomen dat de stedelijke volkswijken overbevolkt, onhygiënisch waren, en functioneel ongeschikt om aan de eisen van de moderne tijd te voldoen. De stadsplanners werkten een sanering uit, geïnspireerd door de Zwitsers-Franse stedenbouwkundige Charles Le Corbusier, een voorstander van een gestroomlijnde stad op maat van de moderne mens, dat wil zeggen de automobilist. Deze heeft behoefte aan snelwegen, verkeersdisciplinering, tunnels en bruggen waarvoor parken, woonkazernes en de oude straten die fungeerden als chaotische verkeersaders moesten verdwijnen. Maandenlang zag, hoorde en rook Bookchin hoe de rotsachtige bodem van zijn oude wijk met sloophamers, drilboren en dynamiet aan stukken gereten en geëgaliseerd werd. Dit ging gepaard met de ontbinding van het intense wijkleven met zijn werkplaatsen, buurtwinkels en een prachtig park. In plaats daarvan kwam een betonnen en zielloos stadslandschap dat de mens mobiliseert en imponeert maar hem tevens isoleert en ziek maakt. Wat is er aan de hand met die moderne stad en hoe heeft het zo ver kunnen komen?

Bookchin schreef er een boek over dat pas in 1973 verscheen maar dat hij reeds in de vijftiger jaren had afgerond: *The Limits of the City*.[7] Hierin verwerpt hij de marxistische stelling die de neiging heeft de stad op te vatten als een arena van klassenconflicten die terug te voeren zijn op economische belangen of als een bijproduct van de groeiende arbeidsverdeling tussen de agrarische en ambachtelijke productie. Bookchin beschouwt de stad in de eerste plaats als de voedingsbodem van een specifieke cultuur die het resultaat is van het overstijgen van familiale, tribale, economische en maatschappelijke banden. Daarbij wordt een heel eigensoortig politiek universum tot stand gebracht waarin de dorpse sfeer van de exclusieve bloedverwantschap ('folk') plaats maakt voor de kosmopolitische sfeer van het inclusieve 'burgerschap' ('humanity'). Deze overgang is de cruciale beschavende factor in de menselijke geschiedenis: 'civilisatie' is een gevolg van de stedelijke 'civilitas', de menselijke cultuur met een universalistische dimensie. Bookchin benadrukt ook de diepe verbondenheid van de burger met 'zijn' stad: voor de stadsbewoner als 'burger' (maar niet als privépersoon) vormt de stad zijn meest nabije leefomgeving. Hij wordt opgenomen in een cultureel verband – een netwerk van relaties, rechten en plichten – dat in zijn leven even diep doordringt als de markt dat doet in een kapitalistische wereld.

Natuurlijk is de stad als voedingsbodem van 'burgerdom' een ideaal dat slechts zelden 'bij benadering' werd gerealiseerd in de menselijke geschiedenis. Bookchin liet zich bij de ontwikkeling van zijn stadsvisie inspireren door het standaardwerk van zijn bekende New Yorkse stadsgenoot Lewis Mumford, *The Culture of Cities* (1938). Mumford geeft daarin een bijna lyrische beschrijving van de Europese middeleeuwse stad. Hij was niet zozeer gecharmeerd door het stedelijke burgerschap als wel door de 'menselijke schaal' van deze steden en het organische groeiproces dat geleid had tot hun evenwichtige uitbouw. Het centrum werd gevormd door de spitse kerktorens en het indrukwekkende belfort met daarrond een centrale open ruimte waar mensen elkaar *face to face* konden ontmoeten. De verschillende stadsdelen lagen op wandelafstand van het centrum en waren bereikbaar via een wirwar van straatjes, omsloten door vakwerkhuizen vervaardigd uit plaatselijk beschikbare materialen. Er is ruimte voorzien voor tuinen en weilanden. De stadsmuren stelden grenzen aan de stedelijke groei terwijl hun stadspoorten directe toegang verschaften tot het omliggende platteland.[9]

Bookchin had zo zijn bedenkingen bij het ophemelen van de middeleeuwse stad. Hij gaat ervan uit dat tot ongeveer 1000 v. Chr. de stad overal beheerst

werd door het platteland: steden functioneerden als grote dorpen, de stadsbewoners fungeerden als onderdanen van vorsten en priesters en hielden vast aan landelijke waarden (belang van grondbezit en adellijke titels). Die traditie werd doorbroken door de Atheense democratie die bestuurd werd door alle ‘vrije’ mannen (dus met uitsluiting van vrouwen, slaven en vreemdelingen) wat uniek was in een overigens autocratische omgeving. Bovendien onderhield de stad een evenwichtige verhouding met haar landelijk achterland. Atheense burgers stonden met de voeten in de aarde wat hen een onafhankelijke economische positie garandeerde die de grondslag vormde van hun politiek-zelfbestuur. Sommige van die door Bookchin hooggewaardeerde aspecten van de antieke polis zijn ook nog terug te vinden in de middeleeuwse steden – haar geest van onafhankelijkheid, gemeenschapszin en haar menselijke schaal. Het dagelijkse leven in de Middeleeuwen speelde zich echter af binnen het maatschappelijke kader van een religieus gelegitimeerde hiërarchie die niet te verenigen was met echt zelfbestuur.

DE OPKOMST VAN DE KAPITALISTISCHE METROPOOL

De ‘slechterik’ in Mumfords verhaal is de vroegmoderne barokke, ‘imperiale’ stad die in het leven geroepen werd door sterke koningen die de wereldlijke autoriteit centraliseerden met behulp van bestuurlijke bureaucratieën en staande legers. Geobsedeerd door macht en geld slorpte deze nieuwe stad de middeleeuwse kleinschalige en humane stad tenslotte op om te transformeren in een brutaliserende metropolis. Bookchin beschouwt het globaliserende kapitalisme als de grote boosdoener. In de periode daarvoor kon het kapitalisme in spe zich lange tijd niet doorzetten vanwege de veerkracht van de traditionele levenswijze – een hecht maatschappelijk weefsel – én de macht van de landelijke elites. De steden met kapitalistische trekjes werden vooralsnog niet beheerst door de markt: er was nog plaats voor zelfvoorziening en de productie werd afgestemd op de ingeschatte behoeften van de stad en zijn onmiddellijke omgeving.

Met de globalisering van het kapitalisme – vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw – wordt de markt echter de centrale spil van het economische leven: de arbeidsdeling zet zich steeds verder door ten koste van zelfvoorziening en ook arbeid, grond en geld worden ‘waren’ die gekocht, ingehuurd of geleend kunnen worden. Een globale markt roept een ‘productie om de productie’ in het leven die onverschillig staat tegenover de maatschappelijke relevantie van de voortgebrachte goederen en diensten: als er maar winst wordt gemaakt! Dit uit het maatschappelijke keurslijf bevrijde kapitalisme verandert ook het karakter van de stad en dat van zijn bewoners.

De ‘kapitalistische’ stad wordt een steeds meer uitdijende metropolis die grootschalige en efficiënte productie – motor van de oneindige groei – moet mogelijk maken. Denk aan Bookchins verslag van hoe East Tremont gestroomlijnd werd ten dienste van Koning Auto. Via de aanleg van voor- rand- en slaapsteden (‘urbanisering’) overspoelt zij bovendien het omliggende platteland waardoor de grens met de stad zelf (denk aan de ondertussen gesloopte stadsmuren) vervaagt. De stad verliest zijn vroegere functie van arena van ge-

meenschapsvorming, solidariteit en burgerschap om het steunpunt te worden van economische beheerders en politieke technocraten. In die zin heeft hij het ook over een ‘urbanisering zonder (humaniserende) steden’. Stadsbewoners worden loonarbeiders die door de grootschaligheid en arbeidsverdeling hun greep op het werk verliezen. Hun denken wordt op maat van de status-quo gekneed door academies en in de pas lopende experts. ‘Politiek’ wordt de exclusieve zaak van beroepspolitici en ambtenaren die het volk als ‘massa’ beschouwen en dat gemanipuleerd of op zijn minst toch ‘gestuurd’ moet worden. ‘Macht’ is opgegaan in ver verwijderde en dus onbereikbare structuren waarop het maatschappelijk ongenoegen afketst wat resulteert in machteloosheid, ressentiment en onverschilligheid.

Bovenal heeft Bookchin reeds in zijn vroegste werken[10] aangetoond dat de Amerikaanse metropolis sinds de Tweede Wereldoorlog ecologisch gezien een gevaarlijke ruimte is geworden die ons ongemerkt ‘ziek’ maakt. Niet alleen door verontreinigingen, stress en een overdaad aan ‘zittend werk’ maar ook doordat miljoenensteden een geïndustrialiseerde én winstgeoriënteerde landbouw op het (ver verwijderde) platteland in de hand werken. Deze wordt gekenmerkt door een kwetsbare monocultuur en een overvloedig gebruik van chemische hulpmiddelen met onvoorspelbare gezondheidseffecten.[11] Een geurbaniseerde maatschappij betekent aldus een ecologische, fysieke, mentale en ethische terugslag voor het menselijke potentieel.

EEN NIEUWE SAMENLEVINGSVORM, EEN NIEUW LANDSCHAP

Bookchin wil de emanciperende stad van weleer doen herleven door een maatschappelijke decentralisatie te bewerkstelligen in de lijn van de progressieve laat-negentiende-eeuwse stadsplanners zoals Ebenezer Howard – de bedenker van de ‘tuinsteden’ – en Patrick Geddes – voorstander van de regionale benadering – en tijdgenoten zoals de reeds genoemde Lewis Mumford en de gevluchte Duitse anarchistische architect Erwin A. Gutkind (aan wie Bookchin trouwens het begrip ‘sociale ecologie’ ontleende).[12]

De vernieuwing wordt gezocht in stedelijke entiteiten op menselijke schaal in interactie met de omliggende agrarische regio’s en ingebed in het regionale land-

schap. De stadsbewoners hebben gemakkelijk toegang tot het platteland en de agrarische faciliteiten voor hun recreatie en voedselproductie. Zo wordt er korte metten gemaakt met de stedelijke kolonisering van het platteland en met de grootstedelijke vervreemding van de natuur. Kleinschalige, organische landbouw zou weer leefbaar en werkbaar worden. Ook de stedelijke 'human ecology' zal gedijen bij een menselijke schaal. Grootschalige steden vereisen enorme hoeveelheden energie die alleen door de olie-, gas- of nucleaire industrie geleverd kunnen worden, en zeker niet door duurzame energiebronnen. Hetzelfde geldt voor het transportprobleem (goederen-, personen- en afvalvervoer). In een latere fase van zijn denken ziet Bookchin de menselijke schaal vooral als een voorwaarde voor het scheppen van een nieuwe openbare ruimte waarin de tot 'belastingbetalercliënt-kiezer' herleide stadsbewoner weer getransformeerd zou kunnen worden tot een actieve burger die zeggenschap heeft in de politieke besluitvorming. Dat zal hij uitvoerig uitwerken in zijn politieke theorie van het libertaire municipalisme of 'communalisme'.[13]

Bookchin beschouwt zijn voorstellen niet als een abstracte utopie. Reeds in de zestiger jaren is hij getuige van een enorme vlucht uit de grote stad: de Amerikanen 'stemmen met hun voeten' als ze massaal naar de groene rand verhuizen. Ook de groeiende populariteit van het tuinieren en doe-het-zelven en van het kamperen en recreëren in rurale omgevingen en nationale parken verklaart hij vanuit het verlangen de vervreemding die eigen is aan het grootstedelijke leven op te heffen. In zijn eerste boek *Our Synthetic Environment* (1962) lezen we: 'Vandaag zijn we vervuld van een vage nostalgie naar het verleden. Deze nostalgie weerspiegelt in belangrijke mate de onveiligheid en onzekerheid van onze tijd in contrast met de echo's van een optimistischer en misschien ook rustiger tijdperk. Maar het weerspiegelt even goed een diep gevoel van verlies en een diep verlangen naar het vrije, onontgonnen land dat zich uitstrekte voor de ogen van de pionier en de kolonist. Wij zoeken de bergen op die zij trachtten te ontwijken en wij proberen stukken woud te herstellen die zij omhakten. Onze nostalgie komt niet voort uit een grotere gevoeligheid noch uit de wilde dieptes van het menselijke instinct. Ze komt voort uit een groeiende nood om de normale, evenwichtige en beheersbare ritmes van het menselijke leven te herstellen – dat wil zeggen een omgeving die tegemoet komt aan onze behoeften als individuen en als biologische wezens'.[14]

Die maatschappelijke en – later ook – politieke decentralisatie die Bookchin voorstaat komt echter niet neer op een pleidooi voor een terugkeer naar het tijdvak van de nog niet geciviliseerde mensheid. Dat zou een miskenning zijn van het menselijke potentieel. Zijn sociale ecologie gaat uit van een 'dialectische' verhouding tussen de mens en de natuur.[15] Daarmee bedoelt hij dat de mens niet boven of buiten de natuur staat: hij is er geen heer en meester van (zoals liberalen, marxisten en in mindere mate christenen denken) maar hij is er ook geen parasitaire uitwas van (zoals sommige extremistische ecologisten denken). De evoluerende voormenselijke, oorspronkelijke of 'eerste natuur' vertoont een tendens naar een steeds grotere diversiteit en complexiteit. De mens kan opgevat worden als het meest geavanceerde resultaat van die evolutionaire gerichtheid. 'Geavanceerd' in die zin dat de mens in staat is de natuur aan te passen aan zijn eigen behoeften terwijl andere soorten enkel in staat zijn zich aan te passen aan hun eigen specifieke omgeving. Techniek en wetenschap hebben dat creatieve vermogen nog verfijnd. Daardoor onderscheidt de mens zich ook van de rest van de natuur: de menselijke cultuur noemt Bookchin een 'tweede natuur' die evenwel steeds geworteld blijft in die 'eerste natuur'.

Menswording betekent de opheffing van de dierlijke sensibiliteit (opgesloten in een beperkte ecologische niche) waardoor 'de' natuur in zijn abstractie voor ons betekenis kan krijgen. De andere zijde van de medaille is dat daarmee de 'scheiding' en de 'andersheid' het onoverkomelijke lot van de mensheid is geworden: de mens staat niet 'in' de natuur maar 'tegenover' haar. Dat moment van breuk moeten we niet proberen ongedaan te maken – als dat al mogelijk zou zijn – want dat zou betekenen dat we afscheid nemen van de beschaving waarin net de verborgen mogelijkheden van de mens tot uitdrukking komen. We weten ondertussen dat die mogelijkheden (denk maar aan wetenschap en technologie) op een destructieve of op een verrijkende wijze kunnen worden aangewend wat ons voor een enorme ethische verantwoordelijkheid stelt. In de woorden van Bookchin: 'De toekomst die de levende wereld te wachten staat hangt in laatste instantie af van welke samenlevingsvorm of 'tweede natuur' we in leven roepen. Dat bepaalt waarschijnlijk meer dan enige andere factor, hoe we omgaan met de biologische of 'eerste natuur'. En laten we daarover geen misverstand ontstaan: de toekomst van de 'eerste natuur', de allereerste zorg van de natuurbeschermers, hangt af van de resultaten van deze interactie' (p.33).

Daarmee reageerde Bookchin ook op het verwijt van de diepe ecologisten een 'leftist' van de oude stempel te zijn niet in staat om een nieuwe houding tegenover de natuur te ontwikkelen. De 'wildernis' die deze critici zo diep in het hart dragen wordt het meest gediend door een maatschappelijke transformatie die de burgers weer het roer in handen geeft om een creatieve en behoedzame interactie met de natuur te onderhouden.

NOTEN

(1) *Defending the earth. Debate between Murray Bookchin and Dave Foreman*, Black Rose Press, Montreal, 1991, p. 29 – (2) Bookchin, M., *Toward an Ecological Society*, Black Rose Press, Montreal, 1980, p. 44 – (3) Bookchin, M., *Toward an Ecological Society*, p. 59 – (4) Een kleine greep uit de groep van diepe ecologisten die het aan de stok kregen met Bookchin: Foreman, D., *Confessions of an Eco-warrior,* Crown Trade, New York, 1991; Manes, C., *Radical Environmentalism and the Unmaking of Civilization*, Little Brown Company, Boston, 1990; Sale, K., *Deep Ecology and its Critics*, *The Nation*, 14/05/1988, p. 670–675 – (5) Bookchin, M., *Anarchism, Marxism and the Future of the Left,* AK Press, Edinburgh, 1999, p. 19 – (6) Bookchin, M., o.c., p. 20–21 – (7) Bookchin, M., o.c., p. 20 – (8) Bookchin, M., *The Limits of the City*, Black Rose Press, Montreal, 1973/1986 – (9) Biehl, J., *The Emergence of Eco-decentralism. Mumford-Gutkind-Bookchin*, New Compass Press, Porsgrunn, 2011 – (10) Herber, L., *Our Synthetic Environment*, Alfred Knopf, New York, 1962 en Herber,L., *Stikkende steden*, Brecht' s Uitgeversmaatschappij, Amsterdam, 1965 – (11) Bookchin, M., *Sociale ecologie en politiek*, Kelderuitgeverij, Utrecht, 2018 (hoofdstuk 2: Radicale landbouw, p. 65-77) – (12) Biehl, J., o.c.; – (13) Bookchin, M., *Sociale ecologie en politiek*, o.c. (hoofdstukken 5 t/m 8) – (14) Herber, L., *Our Synthetic Environment*, o.c., p. 240 – (15) Bookchin, M., *Sociale ecologie en politiek*, o.c. (hoofdstuk 4: Wat is sociale ecologie?, p. 107-137) – (16) *Defending the Earth*, o.c., p. 33.

HET BEEKDAL

Boudewijn Chorus

Favoriete landschappen 7

Net terug van een reis door Nieuw Zeeland waar je de mooiste landschappen kunt beleven, heel gevarieerd, soms spectaculair zoals in IJsland of grillig rotsachtig, uitlopend in fjorden met loodrechte hellingen zoals in Noorwegen, dan weer zachter en glooiend (Lord of the Rings) zoals in Schotland, gold onze eerste wandeling thuis toch weer het vertrouwde beekdallandschap.
Denkend aan landschap zie ik nu eenmaal het liefst de traag stromende meanderende beek. De Drentsche Aa en de Hunze, de Boven-Regge in Overijssel, de Hierdense beek op de noordelijke Veluwe, de Tongelreep en de Graafse Raam in Brabant, de Tungelroysebeek en de Leubeek in Limburg. Of de Geeserstroom die nog geen halve kilometer van mijn huis in idyllisch oeverland begint waar oeroud kwelwater door het zand omhoog komt en een flinke plas vormt, waaruit zich heel geleidelijk een beek vormt die het water in gering verhang afvloeit.
Langs die stroom kun je uren banjeren over ongebaande oevers, soms moet je waden. Hier en daar lijkt het water zich te vertakken of zelfs ondergronds verder te stromen en kun je de loop alleen volgen via de vegetatie met onder meer Lisdodde en Grote Egelskop. Maar verderop is de stroom weer onmiskenbaar. De oeverbegroeiing is afwisselend. Nu eens ga je door nat weidegebied en laag begroeide landerijen, dan weer door meer venige plekken of een heus elzenbroekbos. Soms zie je opeens een blauwe flits, dan duikt een ijsvogel vanaf een boomtak langs de kant het water in. Dit is het landschap waar ik 't meest van houd.
Afgelopen zomer stond de plas waar twintig, dertig jaar geleden nog intensief beweide agrarische cultuurlanderijen lagen, voor het eerst sinds lang vrijwel helemaal leeg. We hielden ons hart vast voor de duizenden ganzen die iedere herfst hier neerstrijken op hun trek naar het zuiden. Zij gebruiken het gebied om te foerageren en kracht te verzamelen voor de verdere reis. Het kwelwater verdampte in de ongewone droogte kennelijk te snel en/of vloeide te snel af door de lage waterstand in de beek. De kleurige beekdalflora met Vlottende bies, Waterviolier en het decoratieve Holpijp verdorde. De droogte hield ongekend lang aan, maar gelukkig bracht de herfst dit jaar algauw meer regen dan ooit.
Het kristalheldere water in de plas staat er normaal twee, drie decimeter hoog. Kort voor de inval van de winter zien en horen we enorme vluchten ganzen overvliegen zo tegen het eind van de middag, begin van de avond. Dan strijken er op de plas duizenden ganzen, eenden en andere watervogels neer. De kleine zilverreiger loopt er in z'n overwegend witte kleed parmantig tussendoor en in een kale boom aan de oever bestudeert een visarend vanaf zijn tak de drukte. In de winter schaatsen we er, rondjes van net tien minuten, een en al in de open natuur, heerlijk.
Zulke natte landerijen en beekdalen zijn er nog maar weinig in Nederland. Veel ervan zijn lang geleden half of heel gekanaliseerd om het water sneller af te voeren en de waterhuishouding op de aanliggende landbouwgronden te verbeteren om de boeren aan een grotere (gras)opbrengst te helpen. Maar inmiddels zijn waterschappen en andere beheerorganisaties erachter dat dit op de lange duur een averechts effect sorteert. Het leidt in toenemende mate tot wateroverlast in benedenstroomse gebieden en tot verdroging, ook van landbouwgronden, aan de bovenloop. De klimaatveranderingen met frequent heviger buien en langere periodes van droogte dragen hieraan bij. Steeds vaker wordt gekozen voor beekherstel en bevordering van overloopgronden waar het water blijft staan. Hopelijk beklijft deze aanpak.

Dat ik juist dit landschap – voor mij zo dicht bij huis – het meest waardeer, houdt ongetwijfeld verband met het vrijheidsgevoel dat ik daarin ervaar. De stroom volgend vanaf de oevers zijn er geen belemmeringen als hekken, schuttingen of muren. Wel zijn hier en daar hooilanden omzoomd door elzensingels om de Schotse Hooglanders die Staatsbosbeheer hier voor extensieve begrazing inzet naar de nattere gedeelten te verwijzen. De stilte wordt alleen verbroken door het grandioze lied van een zanglijster. Het water zelf kabbelt vrijwel geruisloos, behalve daar waar het versnelt door wisselend verval of een uitgesleten geul. Nergens tekenen van geclaimd eigendom, nergens borden met vermaningen, nergens betweterige infopanelen. Het komt dus nog voor.

HET LANDSCHAP NAAST DE DEUR

Rymke Wiersma

Favoriete landschappen 8

Mijn favoriete landschap heeft vele gezichten. Het kan er heuvelachtig zijn, zoals in Toscane, met mooie middeleeuwse stadjes, maar ook bergachtig of vlak. In dat laatste geval is het er waarschijnlijk moerassig, of het is een zand- en heidelandschap met een vennetje, omlijst door bossen, alles zo wild mogelijk.
Het strand met de zee was voor mij vroeger een geweldige plek, maar spannender nog vond ik bossen, liefst grote bossen met zo grillig mogelijke bomen, en helemaal als die bossen werden afgewisseld met heidevelden. Als vierjarige op vakantie was ik op de hei niet weg te slaan bij de sprinkhanen, de torren en andere kleine beestjes waarvan er toen veel meer waren dan nu. Soms zagen we reeën of wilde zwijnen, maar het spannendste was dat je wist dat er in die bossen nog heel veel andere dieren woonden.
Later, toen ik lange wandeltochten ging maken, soms dagenlang door het hooggebergte boven de boomgrens, vond ik juist dat onleefbare, die ongenaakbare rotsen en sneeuwtoppen imponerend, zoals ik ook de eenzaamheid in Lapland prachtig vond. Maar ook het warme klimaat en de roodbruine rotsen met het in de zomer lichtgele, bijna witte gras in een deel van de Languedoc, waar we ooit romantisch tussen de muurhagedissen kampeerden in een ruïne. 's Nachts de roep van een dwergooruiltje. Na een klauterpartij ontdekten we tussen de rotsen in het droge gebied een vochtige plek begroeid met mossen, struiken en lianen. Er vloog een uil weg. Een geheime plek, een mini-oerwoud.
Natuurlijk, er zijn veel meer mooie plekken. Ook de Sahara lijkt me mooi en de Grand Canyon, en niet te vergeten de oerwouden in Afrika, Zuid-Amerika. De poolgebieden! Maar ik zal er niet naartoe gaan – ik heb nog nooit in een vliegtuig gezeten, en dat wil ik graag zo houden.

En intussen weet ik dat het allemaal niet veel uitmaakt, hoe verschillend al die landschappen ook zijn. Ook al is het jammer dat in en om Nederland zo weinig grote natuurgebieden zijn, er valt op heel wat plekken volop te genieten. Zoals Jacques P. Thijsse al zei: wie het wonder niet naast de deur vindt vindt het nergens.

DE ANARCHIE IN 2018

Jan Bervoets

Jaarkroniek van de anarchie

De jaarwisseling van 2018 kwam met bittere verrassingen voor wie meende dat met het herstel van de economie de crisis van 2008 was opgelost. Eerst nu komt aan het licht dat deze crisis slechts een stagnatie heeft ingehouden voor de accumulatie van het kapitaal van grote ondernemers, en dat het herstel daarvan niet de 'bevrijdende' marktwerking heeft waarbij ook cadeautjes voor de gewone man voorkomen. Want het kapitaal wordt niet in productie van levensbehoeften omgezet of in sociaal management om de koopkracht te bevorderen. Integendeel: de meeste ondernemers gebruiken het om zich producten toe te eigenen en de schaarste te handhaven, waardoor producten duurder worden zonder dat er koopkracht is. Het wordt steeds duidelijk**er** dat het kapitaal niet te vertrouwen is. Economie wordt een autonoom systeem van een gesloten maatschappij, waarin beleggingswaren circuleren die niets meer uitstaande hebben met wat de gewone mensen zelf in hun arbeid produceren, maar waarvoor zij zelf wel hun meerwaarde lijken af te staan.

Bijvoorbeeld: op 1 mei is er in Nederland na de grote vakbondsmanifestatie op het Haagse Malieveld een kleine demonstratie waarin de woningmarkt aan de orde wordt gesteld. Geaccumuleerd bankkapitaal wordt geïnvesteerd in leegstaand vastgoed, dat in toenemende mate gebruikt wordt voor verhuur aan toeristen, expats en andere rijken. De gewone arbeiders, geconfronteerd met verhoogde huren en huizenprijzen, komen steeds meer op straat te staan door dit wegsluismechanisme, dat zowel allochtonen als autochtonen treft. Dergelijke mechanismen spelen zich ook af in de wapenhandel, de medische monopolie-industrie, en de nog altijd voortwoekerende en verwoestende plantage-economie in landen als Indonesië, Argentinië en Brazilië. En ook daar staat het gedoogde recht op verrijking en kapitaalsaccumulatie haaks op het directe recht van bestaan van de gewone mensheid. Het verklaart voor een deel het uitblijven in het afgelopen jaar van inkomstenverhoging of zelfs het ontstaan van inkomstenachteruitgang aan de onderkant van de samenleving ondanks het al jaren gepropageerde einde van de crisis. Want wapens zijn er om tegen de massa gebruikt te worden, plantage-economie is domweg roof en verwoesting van natuur en leefomgevingen. Het lijkt erop dat de grootverdieners de bevolking als producenten niet meer nodig heeft. En als er kans is dat die werkende bevolking zich daartegen verzet, komt het offensief van het kapitaal zelf dat in sommige gebieden, zoals het Midden-Oosten het scenario van de Endlösing weer uit de kast haalt.

Gele hesjes

Het verzet daartegen begon dit jaar in Frankrijk, waar een traditie van spontane bewegingen lijkt te ontstaan. Vanaf 2010 bestaan er massabewegingen die zich buiten de staat om weten te organiseren. In dat jaar riepen de vakbonden op tot stakingen tegen de regering Sarkozy vanwege bezuinigingen en 'hervormingen' van het pensioenstelsel. Er ontstonden acties waarbij arbeiders zich verbonden met *lycéens* (studerenden en scholieren) en andere burgers, die zich bezig hielden met blokkades en de vorming van plaatselijke comités met een basisdemocratisch karakter. Ook was men bezig met de vorming van een autonoom landelijk comité. De vakbonden onderwierpen zich echter aan de besluiten van het Franse parlement en gaven daarmee hun nederlaag toe. Maar de organisatiekracht van die bewegingen is ondergronds blijven voortbestaan, als een volksbeweging die haar strijdmethoden behield en ook de lycéens zijn nog steeds bereid tot opstand. Er is aan de maatschappelijke situatie voor de onderlaag van de bevolking niets veranderd. Plaatselijke initiatieven tot verzet tegen de regering, blokkades en communes kunnen ook zonder vakbondsleiders opereren. En dat is de reden waarom in Frankrijk 'kleine luyden' met gele hesjes de straat opgaan – met name autobezitters, die in tal van streken zonder openbaar vervoer afhankelijk zijn van hun voertuig, maar door koopkrachtverlies de kosten niet meer kunnen opbrengen. Belasting op benzine wordt verhoogd, maar de belasting op de hoogste vermogens wil men intrekken. En dat is ook de reden waarom volwassenen het gezag verliezen in een wereld die hun door toedoen twee elkaar bestrijdende ontwikkelingen hebben gerealiseerd: een technische ontwikkeling waarbij onze kleinkinderen de kans hebben eeuwen te blijven voortleven, maar op een aardbol die nog tijdens hun leven een atmosfeer dreigt te krijgen als die van de planeet Venus, waardoor iedereen in methaangas zal verstikken. Dat is het resultaat van gehoorzaamheid aan de mythe van de markteconomie. En dat is ook de reden waarom steeds meer mensen zich verenigen om zich te onttrekken aan het systeem. En op momenten waarop deze onttrekking massaal is, openbaart zich dan de andere samenleving van onderop, waarvan we ook dit jaar getuige konden zijn. Kiezen zij een koers van permanente zelforganisatie? Of leggen zij het oor te luister bij politieke leiders van populistische aard zoals Macron suggereert? De hesjes noemen de centraal gedirigeerde politiek 'links', want zij zijn teleurgesteld in de alsmaar compromissen sluitende vakbonden als de GCT. En zij weigeren 'politieke standpunten' in te nemen en ook politieke vertegenwoordigers aan te wijzen. Overal in Frankrijk worden rotondes geblokkeerd door elkaar afwisselende ploegen van vijftig- tot honderdtallen groepen van onderbetaalde personen, die vaak nieuw op het toneel zijn, en waaraan ook anarchisten meedoen. Zij hebben met verbazing en soms met enthousiasme gekeken naar een totaal nieuwe beweging, die zich – althans voorlopig – van rechtse populisten heeft ontdaan. Al ergeren onze kameraden van *Le Monde libertaire* zich eraan dat de hesjes van La Marseillaise het revolutionaire strijdlied hebben gemaakt.

Syrië

Basisbewegingen zijn vruchtbaarder dan de officiële media vaak veronderstellen. In eerdere overzichten heb ik verwezen naar de vaak ondergrondse ontwikkelingen van de libertaire Arabische Lente, die nog van kracht is in de Syrische revolutie, waaraan nog steeds geen einde is gekomen. Wel zijn in die beweging twee stromingen vast te stellen, die er door allerlei omstandigheden niet meer in zijn geslaagd met elkaar in verbinding te komen. De eerste is de Noord-Syrische Federatie, een gebied ter grootte van België, die streeft naar een democratisch-communalistische maatschappij met communes zonder centraal staatsgezag. De federatie verdedigt zich met guerillalegers zoals de Syrian Democratic Forces (SDF), deels bestaand uit de Koerdische YPG, tegen aanvallen van Turkije. Turkije steunt bij deze aanvallen salafistische bewegingen als Ahrar Al-Sham, die voor gematigd doorgaan, maar even gewelddadig zijn als het meer bekende Al Nusra en die door Westerse wapensteun op de been zijn gehouden. Dat leidde in het begin van dit jaar tot de val van Afrin, waar de SDF tot capitulatie overging om verwoestende bombardementen te vermijden. Daarmee werd een massaslachting echter niet vermeden. Op 28 december riep de radenmaatschappij van Manbij de hulp in van Assad om zich te verdedigen tegen Turkije, waarna het door Syrische militairen werd bezet.

De tweede libertaire stroming is die van de massa van de Syrische bevolking, die in 2011 in opstand kwam tegen de regering Assad. Deze beantwoordde dit met het uitroepen van een oorlog tegen de revolutie. Het effect

daarvan is dat in alle wijken en dorpsgemeenschappen raden werden gevormd met een eigen organisatie als alternatief van de centrale staat. Ook deden echter onafhankelijke gewapende eenheden van allerlei slag pogingen hun eigen macht uit te oefenen met het doel deze raden aan zich te onderwerpen. Woordvoerders van de revolutie zijn niet alleen door Assad massaal uitgemoord of in gevangenissen dood gefolterd, maar ook ontvoerd of geëxecuteerd door veemgerichten van salafistische islamisten. Naast Al Nusra en IS opereren ook – door de Nederlandse regering met transportwagens gesteunde – 'gematigde' islamisten als Ahrar al-Sham. Door middel van aanslagen door doodseskaders, ontvoeringen en verdwijningen wisten zij de macht over Ghouta te verkrijgen voordat Assad het gebied met Russische steun heroverde. In Idlib – het laatste nog niet door Assad heroverde district – heeft de radenbeweging stand gehouden in de vorm van een massale beweging van burgerlijke ongehoorzaamheid. Ogenschijnlijk onder het bewind van Al Nusra is deze ongewapende beweging op straat zo machtig dat zij de bij deze dictatuur gebruikelijke 'sharia'-wetten weet tegen te gaan. Vanaf september hebben zij door massademonstraties en via de Veiligheidsraad, een voorlopige wapenstilstand voor onbepaalde tijd weten af te dwingen. Door hun voortdurende verzet hebben zij het geopolitieke raderwerk van toenemend absolutisme in het Midden-Oosten en de daarbij horende apartheid met zijn genocides tijdelijk stil weten stil te zetten. Maar waar de macht geen openlijke repressie meer kan voeren, gaat zij ondergronds. In Idlib werd op 23 november Raed Fares, directeur van de democratische Radio Fresh op straat neergeschoten.

De radenorganisatie plant zich ook voort in Libanon, waar miljoenen Syrische vluchtelingen verblijven. Die hebben zich onafhankelijk van de reguliere vluchtelingenhulp rond collectief gevormde ondernemingen gevormd om zich van levensbehoeften te kunnen voorzien. Daaruit is een gemeenschap ontstaan die zich onafhankelijk van de Libanese partijpolitiek ontwikkelt. Er is een eigen contactorgaan voor Syrische vluchtelingen, de Union of Relief and Development Organizations URDA, onafhankelijk van de staat. Dat betekent dat de Arabische Lente nog steeds buiten landsgrenzen om haar eigen economische organisaties van onderop weet te vormen.

Griekenland

In Griekenland zet een zogenaamd linkse regering met harde hand bezuinigingen door, opgelegd door de Europese Unie en maakt zij ruim baan voor kolonisatie door multinationals. Daardoor treedt zij even oligarchisch op als haar voorgangers. Als antwoord op deze situatie is afgelopen jaar op 8 juli een internationaal anarchistisch congres gehouden. Een paar honderd kameraden van sinds 2009 ontstane anarchistische groepen hebben een inventarisatie gemaakt van de sociale basisbewegingen waarmee zij in verbinding staan. Veelal gemeenschappen die in hun leefomgeving worden bedreigd door de verwoesting van de natuur door de Griekse staat, arbeidersorganisaties die autonoom staken, en groepen die zich tegen repressie en fascisten verzetten. De anarchistische groepen hebben op basis van wederzijdse hulp en uitwisseling van ervaring een landelijke organisatie weten te vormen. Dat leidde tot een gezamenlijk standpunt over de organisatie van strijd tegen de staatsonderdrukking. Hoewel de belangen van de groepen divers zijn blijkt sprake te zijn van een onderling herkenbare klassenstrijd. Zo ontstaat er een netwerk dat perspectieven biedt voor een alternatieve samenleving waarin men bereid is een sociale strijd te voeren tegen de staat.

In het Sloveense Ljubljana vindt dit jaar het congres van de internationale van anarchistische federaties plaats. Daar kan dan de vraag worden gesteld in hoeverre dit netwerk zich over de gehele Balkan kan uitbreiden en tot verzet overgaan. Want ook daar kunnen staatssystemen makkelijk tot onversluierde onderdrukking overgaan.

HET GELE GEVAAR. HET VERZET GAAT DOOR. HET POLITIEKE LANDSCHAP GEHARKT

Thom Holterman

Uit het land van Proudhon

Het Franse satirische maandblad *Siné Mensuel* (nr. 82, januari 2019) heeft een affiche-achtige voorkant met een grote champagnefles die ontkurkt gaat worden. In de fles zie je allerlei mensen die in verzet zijn, zoals de gele hesjes. De titel erbij luidt '2019 Het feest gaat door'. Ik maakte ervan 'Het verzet gaat door'.

Macron heeft overigens al overvloedig gebruik gemaakt van de permanente uitzonderingsstaat die hij van Frankrijk heeft gemaakt. Zo kon becijferd worden dat tussen half november en half december 2018 in het kader van de manifestaties van de gele hesjes, in totaal vijfduizend personen strafrechtelijk werden 'gehoord' waarvan velen in voorarrest en of preventieve bewaring zijn genomen. Dit alles was gebaseerd op het *vermoeden* van het 'delict van deelname aan een groep met het *oogmerk op de voorbereiding* van geweldspleging of vernieling'. Vaag? Dat was ook de bedoeling van de wetgever: iedere willekeurige burger moet onder die bepaling te vangen zijn. Dit soort strafrecht schurkt aan tegen een nationaalsocialistische strafrechtsoptiek.

En het houdt niet op in die richting. De Franse regering stuurt aan op strafrechtelijke aanscherpingen die een soort no-go area's voor bepaalde personen gaan vormen in publiek gebied (iets wat je al kent met stadionverboden, maar dat zijn 'privé-gebieden' waar eigen reglementen kunnen gelden).

Met die no-go area's in publiek gebied die bij manifestaties voor activisten moeten gaan gelden wordt dus het risico gelopen, dat met behulp van het strafrecht een 'fan-zone' kan worden gecreëerd. De voorzitster van de Franse vakbond voor magistraten wijst dit resoluut af. Zij doet dit in een vraaggesprek over deze problematiek (*Le Monde* van 11 januari 2019) en wijst erop dat het juridisch arsenaal met zijn achtduizend strafrechtelijk geformuleerde misdrijven en zesduizend dito overtredingen voldoende geacht kan worden zaken strafrechtelijk te regelen…

In het nummer van *Siné Mensuel* gaat de kritische Franse criminoloog Laurent Mucchielli in op gewelddadigheden van de Franse overheid onder de titel: 'De gele hesjes zijn goed geknuppeld'. Hij citeert president Macron die over een 'oorlogssituatie' in Parijs sprak. Mucchielli wijst erop dat Macron praat over burgers die gewelddadig optreden, maar hij spreekt nooit over het politiegeweld jegens demonstranten. Hij vraagt in zijn bijdrage onder meer aandacht voor de zogenaamde 'zachte wapens als Flash-Ball, die inmiddels een aantal burgers een oog heeft gekost'. Bij elkaar genomen, zo vat hij samen, 'heeft men in de afgelopen tijd een juridificering en een militarisering van de handhaving van de orde bijgewoond, die terugleidt naar een tijd en niveau die lang de reputatie van de Franse politie uitmaakte'. Onderwijl hebben we kunnen zien dat in Frankrijk manifestaties vanuit de lucht (via helikopters) bestookt worden met traangasgranaten. Wat de reputatie aangaat is terug te denken aan de tijd dat de oud-politiefunctionaris Maurice Papon, die in Vichy-Frankrijk misdaden tegen de menselijkheid had begaan, gewoon Prefect van de politie kon zijn (in Parijs 1958-1967).

Het Franse anarchistische maandblad *Le Monde libertaire* (LMl; nr. 1802, januari 2019)

gaat evenmin voorbij aan de beweging van de gele hesjes. De voorkant is ernaar en kopt: 'Het Gele Gevaar!'. In het nummer is het 'dossier' gewijd aan deze beweging die het politieke landschap hevig door elkaar heeft geschud. Tot nog toe hebben ze de Franse regering een aantal zaken afgedwongen *zonder* de hulp of inmenging van de vakbonden of politieke partijen. Die houden zij medeschuldig voor de belabberde toestand waarin een groot deel van de bevolking zich bevindt.
Waarom zouden anarchisten zich met de gele hesjes bezighouden, als er zoveel politieke verwarring rond hen heerst? Het redactioneel van *LMl* leert wat dat aangaat het volgende. In het zogenaamde 'progressieve' milieu is het gebruikelijk de gele hesjes niet te steunen. Ze zijn niet echt 'ecolo' ('groen'). Sommigen neigen naar racistische, homofobe, seksistische praat (…) 'En zeker, er zijn bepaalde politieke bewegingen die proberen de gele hesjes voor hun doel op te eisen. Het is niet onmogelijk dat zij daarin slagen. En ze zullen des te beter daarin slagen als wij de basisvragen van gele hesjes niet duidelijk beantwoorden en als we er genoegen mee nemen om toeschouwers te zijn in plaats van actoren.'
Het verzet van de beweging van de gele hesjes stamt uit een omvangrijk deel van de bevolking. Door de grotendeelse verdwijning van wat de middenklasse heette, gaat het bij elkaar naar schatting van de Franse geograaf Christophe Guilluy om zeventig à tachtig procent van de (Franse) bevolking. Het gaat om gewone mensen uit allerlei lagen van de bevolking die het zat zijn om steeds weer het onderspit te moeten delven, om steeds weer voor de kosten op te draaien, waarvoor het grootkapitaal met belastingvoordelen wordt vrijgehouden en om in een onzekere sfeer (precariteit) te verkeren met de dreiging van de vernietiging van wat ons omringt. Het zijn deze gewone mensen over wie de Engelse schrijver George Orwell (1903-1950) zich druk maakte en in wie hij een deel van zijn hoop op een betere toekomst had gevestigd. Het zijn ook weer de kinderen van die gewone mensen die de Engelse psychiater en psychoanalyticus Donald Woods Winnicott (1896-1971) behandelde. En het is de Franse psychiater Jean-François Le Goff die het opviel hoezeer de manier van kijken naar de gewone mensen hem een gelijkenis te zien gaf tussen Orwell en Winnicott. Le Goff schreef daarover een intrigerend boek in de vorm van een (virtuele) ontmoeting tussen Orwell en Winnicott op grond van hun levensgeschiedenis en publicaties, onder de titel *Des gens ordinaires, Avec George Orwell et Donald Woods Winnicott* (Paris, 2018).

De revolte van de gele hesjes heeft (nog) niet de betekenis van een revolutie. Het laat zich raden dat daar onder meer het nodige strategische inzicht bij nodig is. Zonder nu daadwerkelijk tot het denken in termen van revolutie over te gaan, kan het uiteraard geen kwaad je te realiseren wat en wie er voor in beweging moeten komen. In *LMl* opent het 'dossier' daarvoor met een artikel van René Berthier uit 2015 onder de titel 'Construire la révolution: avec qui?'. Met wie een revolutie op touw zetten? En wat zal de libertaire 'strategie' zijn? Alleen al op zulke kwesties ingaan levert weer meer vragen op dan antwoorden.
Het is de Franse auteur, filmer, revolutionair en stichter van de Situationistische Internationale Guy Debord (1931-1994) die zich zijn hele activistische leven juist met het verschijnsel strategie heeft beziggehouden. Hij heeft er een film over gemaakt en een tekst geschreven *Le jeu de la guerre* (Oorlogsspel). Daarbij dacht hij vooral aan sociale strijd, aan 'klassenoorlog'. Hij heeft heel veel ongepubliceerde stukjes tekst en aantekeningen in archief gehouden over strategie – veel ontleend aan studie van mensen zoals Machiavelli, Napoleon, Clausewitz… Die notities zijn nu gerubriceerd en in een lijvige bundel, gepubliceerd onder de titel *Strategie,* uitgegeven in de reeks *La librairie de Guy Debord* (Paris, 2018). Ze is bedoeld voor verdere studie.
De genoemde titels zijn uitgebreid besproken op het blog van de AS*: https://libertaireorde.wordpress.com*

DE GROENE STAD

Almere is een stad die voornamelijk bestaat uit lelijke betonnen gebouwen, zo overgeplaatst vanuit de Sovjet-Unie, die ontworpen zijn door tweederangs architecten. Dat was de eerste indruk die reisschrijver en wereldreiziger Redmond O'Hanlon had van Almere. Nu, nadat hij er drie jaar heeft gewoond, heeft hij zijn mening over de stad fundamenteel gewijzigd. Daar waar eerst vertrutting van de leefomgeving op de loer lag, blijkt nu een vooruitstrevender wind te waaien, zo stelt hij vast. In het boek *De groene stad* doet O'Hanlon verslag van zijn ontdekkingstochten in en rond Almere. Het is de groenste stad van Nederland, concludeert hij. Maar het kan nog groener.
Het is niet zo dat Redmond O'Hanlon, die toch vooral gewend is de oerwouden van Borneo of Brazilië en de vlaktes van Mongolië te doorkruisen of een zeereis in het kielzog van Darwin te maken, met dedain door Almere rondloopt. Weliswaar met een kritische blik, maar geïnteresseerd, neemt hij architectuur, mensen en natuur van de stad in zich op. Centrale vraag: is Almere nep? Het heeft immers nauwelijks geschiedenis, de stad is gepland, alles is bedacht, van iedere boom en iedere weg tot elke straathoek en prullenbak. En ligt er eigenlijk wel een basisplan aan het stadsontwerp ten grondslag? Dat blijkt verbazingwekkend genoeg het geval en vanaf het moment dat O'Hanlon dat ontdekt lijkt hij zijn expeditie met nog meer overtuiging voort te zetten.

Ideale stad

Garden City, het ontwerp voor een ideale stad, van de Engelsman Ebenezer Howard van ruim een eeuw geleden, hadden de plannenmakers in hun achterhoofd toen aan de tekentafel het ontwerp voor Almere ontstond. Een stad met een evenredige verdeling tussen woon- en werkomgeving, met ruimte voor landbouw, ontspanning, sport en natuur. De Engelse stad Letchworth is volgens dit ontwerp gebouwd. Het oorspronkelijke cirkelvormige ontwerp is in Almere niet gerealiseerd, maar veel elementen die door Howard zijn bedacht, zijn in Almere terug te vinden. 'De mensenmaatschappij en de schoonheid van de natuur behoren samen genoten te worden', schreef Howard. In Almere moet groen voor iedereen binnen vijf minuten wandelen of fietsen te bereiken zijn, vonden de ontwerpers van Almere.

Bossen

Natuur is er in en rond Almere genoeg, constateert O'Hanlon tevreden. Er is zelfs wildernis, ook al is die geconstrueerd. Hij verbaast zich over de variatie aan flora in het bos bij Almere en ziet zeldzame vogels die ineens niet meer zeldzaam blijken te zijn. O'Hanlon voert gesprekken met onder anderen een archeoloog, de stadsecoloog, bewoners en enkele van de oorspronkelijke stadsontwerpers. Hij wandelt door stad en natuur, kijkt vanaf zijn balkon de wijk in, observeert en beschrijft. Hij weet in een reportageachtige stijl, met onderkoelde humor, het negatieve beeld dat bij veel Nederlanders over Almere heerst aanzienlijk bij te stellen. Soms verdwaalt hij in de stad, maar dat vindt hij juist een bonus. 'In mijn ideale stad verdwaalt iedereen altijd,' schrijft hij. Hij staat in de klei bij opgravingen, maakt een excursie naar de Marker Wadden, en laat zich de ontstaansgeschiedenis van de stad uitleggen. Vanuit een nogal chaotisch begin waarin economen, sociologen, stadsplanners, landschapsontwerpers en biologen zich met het ontwerp bemoeiden, is een structuur ontstaan waarin wordt geprobeerd wonen, werken en ontspanning, evenwichtig een plaats te geven.
Dan blijkt Almere helemaal niet nep te zijn. Zo blijkt er wel degelijk een geschiedenis te zijn: het gebied was bijna tweeduizend jaar geleden al bewoond. En voordat er ook nog maar één gebouw stond, waren de planners

al bezig met de aanleg van de bossen bij Almere. Daar komt bij, de stad heeft meer en meer een eigen gezicht gekregen. Het idee van een stad die bedoeld was om volgebouwd te worden met eenvormige sociale woningbouw, als vervanging en overloop van de verpauperde stadswijken in Amsterdam, is gelukkig al lang los gelaten. De functionaliteit die in de jaren tachtig heerste is omgebogen naar een creatievere manier van stadsinrichting.
O'Hanlons aversie tegen de dosis beton en glas zoals hij die bij zijn eerste kennismaking ervoer, kantelt gaandeweg naar bewondering en waardering. Maar *De groene stad* is daarmee zeker geen reclamefolder voor de gemeente Almere.
Weliswaar is het boek nogal fragmentarisch van structuur, maar daar zal O'Hanlons ietwat chaotische levenswijze wel aan ten grondslag liggen.

Ecologie

O'Hanlon biedt gelukkig ook ruimte voor tegengeluiden die opspelen, zoals bij de aanleg van de geplande Floriade voor 2022. Wat een visitekaartje voor de stad moet worden, valt niet bij iedereen in goede aarde. En de woontorens met koopwoningen stonden ook niet in de oorspronkelijke plannen.
Ook ecologisch schort er nog wel het een en ander aan de groene stad. Eigenlijk is dat O'Hanlons essentiële kritiekpunt op het stadsbeleid. Voor een gezonde ecologie in de stad zijn een aantal voorwaarden nodig, zo legt de stadsecoloog hem uit: verbinding tussen natuurgebieden en stadsgroen, tussen water, grond en natuur, en tussen mensen en natuur. Beleidskritiek die niet alleen voor Almere geldt maar die als een soort ecologisch lespakket aan meer steden zou moeten worden voorgeschoteld.
Misschien kan eerst de betegeling van tuintjes eens worden gestopt, vindt O'Hanlon. En kunnen er op al die platte daken in Almere geen daktuinen worden aangelegd? De zelfverklaarde groene stad zou er nog groener door worden. (MS)
Redmond O'Hanlon, De groene stad; Atlas/ Contact 2018; € 18,99.

BIJVANGST
Helaas vervalt in dit nummer de rubriek Bijvangst van Igor Cornelissen. In nummer 204 verschijnt weer een volgende aflevering van zijn rubriek.